

Tartu Ülikool

Filosoofiateaduskond

Ajaloo ja arheoloogia instituut

Lauri Naber

ROOTSI AEG EESTI AJALOOÕPIKUS: HISTORIOGRAAFILINE
DISKURSUSE ANALÜÜS

Magistritöö

Juhendaja: professor Tiit Rosenberg

Tartu 2015

Sisukord

1. SISSEJUHATUS	4
1.1. Ajaloost ja õpikutest	4
1.2. Magistritööst: teema valik, uurimisseis ja allikad	6
1.3. Metoodika.....	9
1.3.1. Historiograafilise taustsüsteemi kirjeldus.....	10
1.3.2. Õpikute temaatika kvantitatiivne kontentanalüüs	10
1.3.3. Narratiivide kvalitatiivne sisuanalüüs	12
1.3.4. Tulemuste interpreteerimine.....	13
2. HISTORIOGRAAFILINE TAUST, AJALOOÕPIKUD	14
2.1. Varane periood (kuni 1920).....	14
2.2. Sõdadevaheline Eesti Vabariik	18
2.3. Eesti NSV	22
2.4. Taasiseseisvunud Eesti	30
3. AJALOOÕPIKUTE SISU KVANTITATIIVNE KONTENTANALÜÜS.....	32
3.1. Haldus.....	35
3.2. Majandus	37
3.3. Rahvastik	38
3.4. Kultuur.....	40
3.5. Taust	42
3.6. Järeldused	44
4. ROOTSI AEGA ISELOOMUSTAVATE TÄHTSAMATE NARRATIIVIDE VÕRDLUS ERINEVATE PERIOODIDE AJALOOÕPIKUTES	46
4.1. Rootsi aeg kuni Põhjasõjani	46
4.1.1. Üldhinnang Rootsi ajale	46
4.1.2. Baltisakslased	50
4.1.3. Keskvõimu ja kohaliku aadli suhted.....	51

4.1.4. Kiriku- ja usuküsimused.....	53
4.1.5. Haridus	56
4.1.6. Talupojad ja rahvastikuprotsessid	57
4.1.7. Reduktsioon.....	61
4.2. Põhjasõda.....	64
4.3. Järeldused	72
5. KOKKUVÕTE	74
6. KASUTATUD ALLIKATE JA KIRJANDUSE LOETELU	76
6.1. Allikad	76
6.2. Kirjandus	77
6.2.1. Ajalooalane.....	77
6.2.2. Metoodiline.....	80
6.2.3. Õppekavad ja –programmid	81
6.2.4. Koondteosed	82
6.3. Muud materjalid	82
7. SUMMARY	83
8. LISAD	90
LISA 1: Uurimistöös toodud tabelite, jooniste ja graafikute nimekiri	90
LISA 2: Ajalooõpikute Rootsi aja peatükkides nimetatud isikute loetelud.....	91
LISA 3: Rootsi ohvitseri kiri Karl XII iseloomustusega õpikus Asson-1936, lk 190–191..	93

1. SISSEJUHATUS

1.1. Ajaloost ja õpikutest

Ajaloo ning ajalooeaduse defineerimine on tänamatu ülesanne ja sobivaid määratlusi võib leida mitmeid. Ilmselt aga ei saa vastu vaielda, et keskse telje moodustavad kaks omavahel läbi põhjuslike seoste seotud küsimust. Esimene on minevikku suunatud „kuidas olid asjad varem?“ ning teine olevikuline „miks on maailm selline nagu ta on?“ Vastused nendele küsimustele võivad aga olla väga erinevad, seda nii ajateljel liikudes kui erinevate kultuuride ja traditsioonide vahel. See omakorda muudab historiograafia äärmiselt intrigeerivaks teemaks ja küsimuse „mida sellest räägitakse?“ sageli olulisemaks ja huvitavamaks kui lihtlase „mis juhtus?“. Ühele ja samale faktile võidakse anda erinev tähtsus ja tähendus ning mingite detailide rõhutamise ja teiste maha vaikimise abil saadav pilt võib olla täiesti teistsugune.

Tuntud Winston Churchillile omistatav kõnekäänd ütleb, et ajalugu kirjutavad võitjad. See tähendab, et kuigi hetkeolukord on tingitud minevikusündmustest, toimub mõnes mõttes ka vastupidine protsess – olevik rekonstrueerib minevikku. Oma ajalootõlgendusele üldise aktsepteeritavuse saavutamise on tõhus mainekujunduslik relv ning taganemine kokkulepitud konsensusest võib tuua kaasa valuliku reaktsiooni, kuna see muudab kogu tajutavat maailmapilti. Selle kohta võib tuua näiteks kaasaegse Venemaa protestid „ajaloo ümberkirjutamise katsete“ suhtes ja hoiatused nende eest, kui jutt käib Teise maailmasõja sündmustest, kuid teisest küljest nõuded Krimmi annekteerimise „õigest“ kajastamisest kooliõpikutes. Või kui tuua ajaliselt kaugem, kuid ruumiliselt lähem näide, läheb siia alla ka Eesti avalikkuses ja ajaloolaste ringkondades 2013–2014 tekkinud poleemika Jüriöö ülestõusu kajastamise ümber koondteoses „Eesti Ajalugu II“.¹

Ajalugu on üheks vahendiks, mida kultuur kasutab iseenda taastootmiseks. Ühine ajalugu, ühised legendid ja ühised väärtused loovad suure narratiivi, mis seob kultuuri kandjad üheks tervikuks, annab „meie“-tunde, millega eristatakse teistest gruppidest. Selle institutsionaliseeritud väljund on ajaloo õpetamine, noorsoo suunamine-kasvatamine vaimus, mis on heaks kiidetud ühiskonna enamuse või eliidi poolt. See on omapärane koht, kus põimuvad ühte ajaloo akadeemiline ja ideoloogiline mõõde. See, kas suunatud valik ajaloosündmusi ja neile rajatud väiteid on jäagitud identiteedikujunduse teenistuses või siis

¹ *Eesti Ajalugu II. Eesti keskaeg*. Selart, Anti (toim.). Tartu Ülikooli Ajaloo ja Arheoloogia Instituut: Tartu, 2012. Selle üle puhkenud diskussiooni kohta vt nt Postimees. Teemarubriik *Eesti ajalugu II*. Viimati vaadatud 06.05.2015 läbi veebikülje: http://www.postimees.ee/teema/eesti_ajalugu_ii.

lähtub identideedikujundus teadusliku üldistuse tulemusena loodud ajaloopildist, osutades väärtuskasvatustlikult vaid heale ja halvale ning õigele ja valele minevikus toimunud, oleneb ennekõike ühiskonna korraldusest.²

Ajaloo õpetamises on traditsiooniliselt keskele kohale asetunud ajalooõpik. Sellesse on koondatud kultuuri jaoks vajalikuks peetav minimaalne vajalik ühisosa teadmisest „kes me oleme“. Õppekirjanduse uurija Veronika Kalmus on selle kohta öelnud, et õppekirjandus ja õppekasvatus peegeldavad makrotasandi väärtusi, st. väärtusi, mis on valdava osa ühiskonnaliikmete poolt jagatud, mida peetakse enesest mõistetavaks ning järeltuleva põlvkonna jaoks oluliseks. Sellest tulenevalt peaks õppekirjanduses sisalduvate väärtuste analüüsimine aitama välja selgitada ühiskonnas kui tervikus valitsevaid arusaamu.³

Kuigi tänapäeval valitsevas infokülluses on õpiku tähtsus teabekandjana mõnevõrra väiksem, jääb ta lihtsa ja kokkuvõtliku maailmapildi kujundana oluliseks ilmselt ka edaspidi. Kontroll õpikute valmimise üle on erinevate riigikordade puhul erinev, kuid reeglina peavad need avaldamiseks saama siiski ametlike instantside heakskiidu. Õpikute sisu määravad peamiselt kindlaks ainekavad ja õpetamispraktikad; kui aineõpetuse sisu muudetakse, toob see kaasa vajaduse uute õpikute järgi.⁴ Autorid peatuvad teatud teemadel ja kasutavad teatud väljendeid, mille tähendusliku koodi õpilased vastu võtavad.⁵

Seda võib eriti eeldada ajalooõpikute puhul, mille sisu on nende loomusest tulenevalt tundlikum igasuguste ideoloogiliste mõjutuste suhtes kui näiteks reaalainete omad. Sellisena kuuluvad õpikud osana „ametliku“ ajalookirjutuse juurde ja sellest tulenevalt annavad nad aimu ka oma kaasaja üldisematest tendentsidest ja hoiakutest. Lisaks ametlikule tellimusele, eliidi ootusele õpikute sisu kohta, võib eeldada, et õpiku sisu kujunemisel mängivad rolli ka muud ajalookirjutust mõjutavad tegurid – ehk siis ühiskondlikud ootused, ajastu teadmiste tase (ajalooteaduslik baas) ja ka konkreetse õpiku autori isiklikud huvid ja sümpaatiad. Käesoleva magistritöö eesmärk ongi vaadelda ajalooõpikuid kui osa historiograafiast ja uurida nende seotust üldise ajalookirjutusega ning erinevate mõjurite rolli ajalooõpikute sisu kujunemisel.

² Pilve, Eli. *Nõukogude noore kasvatamisest paberil ja päriselt. Ideoloogiline ajupesu Eesti NSV kooli(tunni)s 1953–1991*. – Tuna 3/2013, lk 82.

³ Kalmus, Veronika. *Õppekirjanduses esinevate väärtuste uurimise metoodikast*. – Mikk, Jaan (toim.). *Väärtuskasvatus õppekirjanduses. Artiklite kogumik*. Tartu Ülikool: Tartu, 1999, lk 6.

⁴ Mikk, Jaan. *Textbook: Research and Writing*. Peter Lang: Frankfurt am Main [etc.], 2000, p 155.

⁵ Mikk, Jaan. *Eessõna*. – Mikk, Jaan (toim.). *Väärtuskasvatus õppekirjanduses. Artiklite kogumik*. Tartu Ülikool: Tartu, 1999 lk 4.

1.2. Magistritöö: teema valik, uurimisseis ja allikad

Käesoleva magistritöö uurimisobjektiks on ajavahemiku, mil praegune Eesti ala oli Rootsi võimu all, ehk siis lihtsamalt öeldes „Rootsi aja“, käsitlemine Eesti ajalooõpikutes erinevatel ajaperioodidel.

Valitud lähenemisnurk on historiograafiline. Põhilised eesmärgid on kirjeldada Rootsi aja õpikukäsitluste põhijooni ning analüüsida, kas ja kuidas need on olnud seotud laiemal ajalookirjutusliku taustsüsteemiga ning kui palju on sellele mõju avaldanud erinevad muutujad: riiklik ja/või ühiskondlik „tellimus“, üldine uurimisseis ja –tase, traditsioonid ning autorite isiklikud eelistused.

Vaatluse all on erinevatele teemavaldkondadele pühendatud tekstimaht, põhilised narratiivid ja nende käsitluslaad ning muutused käsitlustes läbi aja. Samuti on antud lühike ülevaade õpikute sisu kujundatavatest raamteguritest erinevatel perioodidel: ajastule omastest ajalookirjutuslikest põhisuundadest ning analüüsitud õpikute autorite taustast.

Magistritöö koosneb järgnevatest osadest:

1. Avaldatud materjalidel põhinev lühiülevaade historiograafilisest taustast Eesti ajaloo erinevatel ajaperioodidel.
2. Kvantitatiivsel kontentanalüüsil põhinev ülevaade ajalooõpikute Rootsi aega käsitlevates peatükkides kajastatud teemavaldkondade osatähtsusest erinevatel perioodidel.
3. Olulisemate vastavates peatükkides kajastatud narratiivide võrdlev kvalitatiivne analüüs.
4. Eelneval põhinev kokkuvõte ja järeldused õpikute sisu mõjutavate tegurite kohta.

Milleks valida uurimistöö objektiks Rootsi aeg, kui on olemas teemasid, mille käsitlemise muutused eri ajaperioodidel on kindlasti lihtsamalt jälgitavad? Põhjuseks ongi seesama teatav tagaplaanil olek. Uuemate sündmuste puhul on nende aktuaalsus ja mõju tänapäevale ilmne ning sellega seoses ka vahetu tähtsus suurem, kuid Rootsi aeg jääb piisavalt kaugesse minevikku, et hinnangud tema kohta võiksid olla teatud määral kristalliseerunud, kuid mitte ka nii kaugemale, et selle kohta informatsiooni ei leiaks. Ka Rootsi riik ise ei ole tänapäeval enam sellise suurusjärgu tegija, et suhtumine temasse oleks väga tugevalt mõjustatud päevapoliitilistest oludest. Samas on ajalugu üksteisest sõltuvuses olevate sündmuste jada ning sellisena mõjutab inimeste arusaam Rootsi ajast hilisema – ning loomulikult ka varasema – ajaloo tajumist ja hinnangut sellele.

Seega kuigi Rootsi aja kirjeldamine ajalooõpikutes ei ole teema, mis peaks 20.–21. sajandi kontekstis erilisi kirgi äratama, on siiski huvitav vaadelda, kuidas üldised muutused

historiograafilises kliimas on selle ajaliselts kauge, kuid Eesti jaoks mitmes mõttes olulise perioodi kajastamisele kooliõpikutes oma jälje jätnud.

Antud teemaga tegelemisel on olulised ennekõike uurimused, mis puudutavad eesti üldist historiograafiat, Rootsi aja historiograafiat ja Rootsi aega ennast ning õppekirjandust. Kuna käesoleva töö puhul põhineb tausta avamine peamiselt paljudel erinevatel artiklitel, toon siinkohal eraldi välja vaid mõned seda enim mõjutanud autorid ja artiklid.

Eesti üldise historiograafia osas on eesti ajalookirjutuse suure narratiivi analüüsimisega tegelema Tiit Rosenberg,⁶ ajalookirjutuse eesmärkide kohta on mitmeid filosoofilisi artikleid avaldanud ka Marek Tamm.⁷ Mis puutub konkreetsetesse ajalooajalooajadesse, siis on artiklitega hästi kaetud Eesti NSV historiograafia eripära. Sellele eelneva aja kohta on uurimusi vähem, pigem on uuritud konkreetsete ajaloolaste või ajaloo-uurijate elu ja loomingut. Samuti puuduvad üldised käsitlused taasiseseisvusperioodi suhtes.

Rootsi aega käsitleva eesti historiograafia kohta ilmus 1988. a Hain Rebaselt artikkel, milles ta analüüsis Rootsi aja tähtsust ja selle kajastamise rõhuasetusi tolleks hetkeks eesti ja baltisaksa autoritelt ilmunud Eesti ajaloo üldkäsitlustes.⁸ Tulenevalt teema lähedusest ja autorite huvist sarnaste aspektide vastu, on see suuresti mõjutanud ka käesolevat magistratööd. Rootsi aja enda kohta tehtud uurimustest leiab põhjaliku ülevaate koondteose „Eesti Ajalugu III“ eessõnas ja seda siinkohal üle korrata ei ole mõtet, kuna antud magistratöö rõhuasetuse tõttu jäävad need siiski mõnevõrra kaugemaks.⁹

Varasemate eestikeelsete ajalooõpikute kohta (kuni 1968. a) on andnud ülevaate Hillar Palamets oma ajaloo õpetamist käsitlevas üliõpilastele mõeldud käsiraamatus.¹⁰ Väino Sirk on uurinud koolikorraldust Eesti Vabariigis enne Teist maailmasõda¹¹ ning avaldanud artikli keskkooliõpikute valmimisest sellel perioodil.¹² Ajalooõppe korraldust Eesti NSVs, muuhulgas ka ajalooõpikute kirjutamise ja avaldamisega seotud problemaatikat on käsitletud

⁶ Rosenberg, Tiit. *Ajaloo raiumisest raamatusse: Eesti ajaloo suurest narratiivist*. – Tender, Tõnu (koost.). *Raamatu osa Eesti arengus*. Ilmamaa: Tartu, 2001, lk 66–81.

⁷ Tamm, Marek. *Monumentaalne ajalugu: esseid Eesti ajalookultuurist*. – Loomingu raamatukogu 28–30. Kultuurileht: Tallinn, 2012.

⁸ Rebas, Hain. *Historiograafilisi aspekte Rootsi aja kohta Baltikumis (1561–1721)*. – Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat X 1985–1987. Stokholm, 1988, lk 45–78.

⁹ *Eesti ajalugu III. Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani*. Küng, Enn (toim.); Seppel, Marten (kaastoim.). Tartu Ülikooli Ajaloo- ja Arheoloogia Instituut: Tartu, 2013, lk 12–20.

¹⁰ Palamets, Hillar. *Ülevaade ajaloo õpetamise arengust. Õppevahend ajaloo-osakonna üliõpilastele*. Tartu Riiklik Ülikool: Tartu, 1968.

¹¹ Sirk, Väino. *Haritlaskonna kujunemine ja koosseis*. – Karjahärm, Toomas; Sirk, Väino. *Vaim ja Võim. Eesti haritlaskond 1917–1940*. Argo: Tallinn, 2001, lk 25–35.

¹² Sirk, Väino. *Keskkooli ajalooõpik Eesti Vabariigis 1918–1940*. – Tuna 2000/2, lk 78–89.

Anu Raudsepa doktoriväitekirjas¹³. Taasiseseisvunud Eesti Vabariigi ajalooõpikute kohta – vähemalt antud tööd puudutavas võtmes – uurimusi ei ole.

Kuigi käesolev magistr töö põhiohk on eesti historiograafial, mainin ära ka paar nime seoses üldise õppekirjanduse uurimisega. Selles suhtes on maailmas hetkel ilmselt kõige olulisem keskus Braunschweigis asuv Georg Eckert Institute. Eestis on põhjaliku uurimuse õpikutekstidest ja nende analüüsist kirjutanud Jaan Mikk.¹⁴ Konkreetsete õpikute analüüsimisega on Eestis tegelenud näiteks Veronika Kalmus, kelle magistr töö¹⁵ ja selle baasil ilmunud artiklis¹⁶ on analüüsitud Eesti XX sajandi aabitsaid. Nendes välja toodud metodoloogilisi põhimõtteid on rakendatud ka käesoleva magistr töö kirjutamisel.

Käesoleva magistr töö eesmärk on väljundite uurimine ja seega põhineb see publitseeritud allikatel, milleks on erinevad Eestis ilmunud originaalõpikud.

Seoses Eestis 20. sajandil toimunud ühiskondlike ja poliitiliste muutustega jagasin allikad ilmumisaaja järgi nelja suuremasse loogilisse gruppi, eesmärgiga valmistada koondportree igale ajastule iseloomulikest tunnustest. Grupid olid järgnevad:

1. Eesti Vabariigi algusaastatel (1920ndate algul) kasutusel olnud („varased“) õpikud;
2. Eesti Vabariigi esimese iseseisvusperioodi („sõdadevahelise aja“) õpikud;
3. Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi õpikud;
4. Taasiseseisvunud Eesti Vabariigi õpikud.

Tagamaks materjali võrreldavust, üritasin leida igast grupist viis õpikut, lähtudes kriteeriumist, et nendes on üritatud anda Rootsi ajast üldkäsitus, mitte ei ole piirdutud üksikute episoodidega. Konkreetsete teoste valik on mõnevõrra juhuslik, kuid kui valim sisaldab mitut õpikut, kus Rootsi aja peatükid on kirjutanud sama autor, on tegu erinevate õpikute, mitte sama õpiku kordustrükkidega. Valimi koostamisel oli kohati piiravaks teguriks sobivate õpikute vähesus, mõnest perioodist (varane periood ja Eesti NSV) valikuvõimalust tegelikult ei olnudki. Kuna varase perioodi õpikute puhul oli mu eesmärk leida õpikuid, mida

¹³ Raudsepp, Anu. *Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985*. Tartu Ülikooli Kirjastus: Tartu, 2005.

¹⁴ Mikk, Jaan. *Textbook: Research and Writing*. Peter Lang: Frankfurt am Main [etc.], 2000.

¹⁵ Kalmus, Veronika. *Estonian ABC-books 1900–1997: reflections of cultural and ideological changes : master thesis*. Tartu, 1998.

¹⁶ Kalmus, Veronika. *Õpidiskursus muutvas ühiskonnas*. – Ruus, Viive-Riina (toim.). *Kõnelev ja kõneldav inimene. Eesti erinevate eluvaldkondade diskursus*. TPÜ Kirjastus: Tallinn, 2000, lk 205–218.

reaalselt kasutati Eesti Vabariigi algaastatel, välistas see mõned varasemad raamatud ning lõppkokkuvõttes ei õnnestunudki leida viit sobivat teost.

Samuti jäid analüüsist välja õpikud, kus Rootsi aeg ei olnud minu hinnangul piisava ülevaatlikkusega kajastatud, ning paar „üleminekuajal“ ehk siis 1980ndate lõpul ja 1990ndate algul ilmunud teost, mida minu hinnangul ei andnud päris hästi liigitada ei eelneva ega järgneva perioodi juurde. Õpikute täpne nimekiri on esitatud allikate loetelus ning samuti iga konkreetse perioodi tutvustuses.

1.3. Metoodika

Esimeseks sammuks oli uuritava perioodi ajaline piiritlemine – ehk siis Rootsi aja alguse ja lõpu defineerimine. Varaseim võimalik alguspunkt on Harju-Viru vasallide alistumisleping Erik XIV-le 1561. a., kuid lisaks võivad reaalse variantidena kõne alla tulla veel sellised aastad nagu 1583 (Pljussa rahu), 1629 (Altmarki rahu) ja 1645 (Brömsebro rahu), mis kõik märkisid Rootsi võimu laienemist Eesti territooriumil. Enne Brömsebro, aga veelgi enam Altmarki rahu oli tänapäevase Eesti osade ajalugu üksteisest eraldatav. Ka õpikuis on seda perioodi eristatud hilisemast Rootsi ajast, nimetades seda tavaliselt stiilis „Eesti kolme kuninga valitsemise all“.

Rootsi aja lõpuga on mõnevõrra lihtsam, kuigi üks küsimus tekib ka siin – kas Põhjasõda lugeda Rootsi aja sisse või jätta ta välja – ja kas esimesel juhul lugeda selle lõpuks aasta 1710 kui Eesti ala *de facto* Vene tsaaririigi võimu alla minemine või 1721, kui see Uusikaupunki rahulepinguga *de iure* kinnitust sai.

Tutvunud materjaliga lähemalt, võtsin praktilistest kaalutlustest lähtuvalt oma uurimisvälja alguseks Liivi sõja lõpu, ehk siis aasta 1583. Järgneva „kolme kuningriigi“ perioodi puhul käitusin nii, et Rootsi võimualuse alaga seotud sündmusi käsitlesin Rootsi ajana ning Poola võimu Liivimaal ja Taani võimu Saaremaal puudutava jätsin välja.

Mis Rootsi aja lõppu puutub, siis kvantitatiivse kontentanalüüsi juures ma Põhjasõja peatükke ei arvestanud, kuna need keskendusid peamiselt sõjasündmustele. Erandiks on sellised juhtumid, kui õpikus oli Põhjasõja peatükkide juures käsitletud ka 1695.-1697. aasta suure näljahäda teemat: sellised lõigud liitsin oma analüüsis ülejäänud Rootsi ajaga. Narratiivide analüüsil otsustasin Põhjasõjaga seotud peatükid siiski kaasata, sest suhtumisest sellesse võib väga tugevalt välja lugeda ka üldist hinnangut Rootsi ajale. Küsimus, kas lõpetada aastaga 1710 või 1721, osutus sisuliselt ebaoluliseks.

Esialgu oli mul plaanis analüüsida ka õpikutes nimetatud isikute esinemist. Seoses magistritöö piiratud mahuga jäi see aspekt põhjalikuma vaatluse alt välja, kuid selle käigus valminud

(õpikute poolest mittetäieliku) nimekirja leiab käesoleva töö lisa (lisa 2, lk 92). Samal põhjusel loobusin ma ka illustatsioonide analüüsimisest ning keskendusin oma uurimistöös õpikute põhitekstile.

Järgnevalt on paari sõnaga tutvustatud magistritöö erinevate osade sisu ja tulemuste interpreteerimise põhimõtteid.

1.3.1. Historiograafilise taustsüsteemi kirjeldus

Võrdlemaks ajalooõpikute historiograafiat üldisega, on kasulik teada, millised on olnud vastava perioodi üldist ajalookirjutust ja ajalooõpikuid mõjutavad olud. Võimaldamaks hilisemat analüüsi, on selles osas antud kirjandusele, peamiselt artiklitele tuginedes lühiülevaade iga vaadeldava perioodi historiograafilisest kontekstist. See hõlmab peamiselt üldisi uurimissuundi, suhtumist Rootsi aega ning taustandmeid õpikute autoritest.

1.3.2. Õpikute temaatika kvantitatiivne kontentanalüüs

Selles osas analüüsisin, kui palju on Rootsi aega käsitlevas õpikutekstis pühendatud protsentuaalselt ruumi erinevate teemavaldkondade käsitlemisele. Eelduseks oli, et erinevate teemavaldkondade suurem või väiksem kajastatus tähendab selle teemavaldkonna suhtelise tähtsuse muutust erinevatel perioodidel – mida rohkem mingil teemal räägitakse, seda olulisem see on.

Võimalikest lähenemisviisidest¹⁷ teemavaldkondade määratlemisel võtsin kasutusele õpikutepõhise lähenemise – st võtsin õpiku, panin kirja seal leiduvad teemad ja seejärel uute õpikute lisandudes teemadering täpsustus ning neid oli võimalik grupeerida.

Uurimismetoodika väljakujundamisel kasutasin Jane Stokes'i¹⁸, Roberto Franzosi¹⁹ ning Klaus Krippendorffi²⁰ teostes ning Tartu Ülikooli Sotsiaalse Analüüsi Meetodite ja

¹⁷ Kirjeldatud: Mikk 2000, lk 103.

¹⁸ Stokes, Jane. *How to do Media and Cultural Studies*. SAGE: London [etc.], 2003. Viimati vaadatud 20.03.2015 läbi veebikülje:

<http://site.ebrary.com.ezproxy.utlib.ee/lib/tartu/docDetail.action?docID=10080991&p00=methods%20content%20analysis>.

¹⁹ *Content analysis. Volume 1, What is content analysis? Defining the methodological playing field* –Franzosi, Roberto (ed.). SAGE: Los Angeles [etc.], 2008.

²⁰ *The content analysis reader*. Krippendorff, Klaus and Bock, Mary Angela (ed-s). SAGE: Los Angeles [etc.], 2009.

Metodoloogia õpibaasis²¹ soovitatud teoreetilisi juhtnõore. Lisaks sellele olid otsesteks eeskujudeks ka eespool (lk 7–8) mainitud Hain Rebase ja Veronika Kalmuse tööd.

Teemavaldkondade määramisel kodeerisin õpiku teksti tekstilõikude sisu ja lähenemisnurga järgi, grupeerides selle lõpuks järgmistesse suurematesse kategooriatesse:

1. Haldus: Siinsete provintside valitsemine/administreerimine, rüütelkondade omavalitsus, kesk võimu ja aadli omavahelised suhted. Osaliselt hõlmab see ka kohtu- ja maksuteemasid ning seadusandlust.

2. Majandus: Peamiselt linnade elu ja kaubandust käsitlevad lõigud, samuti makromajanduslikud protsessid. Osaliselt läksid siia alla ka maksuteemad. Talupoegade igapäevaelu puudutavad küsimused paigutasin rahvastiku teemasse, muuhulgas ka koormistega seonduva, sest õpikutes on seda kirjeldatud ennekõike lähtuvalt talupoegadest.

3. Rahvastik: Siin on kokku võetud põhiliselt lõigud, mis käsitlesid talupoegade igapäevast elu-olu, samuti rahvastikuprotsessid (ränded, rahvastiku vähenemised sõdade ja näljahäda tõttu ja taastumine).

4. Kultuur: Selle jagasin kolmeks alateemaks, mida ma ei tahtnud nende suure seotuse tõttu päris iseseisvate teemadena käsitleda. Esiteks **religioon**, mille alla paigutasin ennekõike luterluse ja selle levitamise seotud teemad. Teiseks **haridus** – siin on arvestatud nii ülikooli- ja gümnaasiumiharidust kui rahvaharidust. Kolmas alateema oli „**muu**“ **kultuur**. See hõlmab eesti keele arengu ja eestikeelse kirjanduse sünniga seonduva, samuti talurahva ainelist kultuuri ja rahvausundit käsitlevad lõigud.

5. Taust: Sellesse rubriiki koondasin teemad, mida kaeti õpikutes küll Rootsi aega puudutavates peatükkides, kuid mis otseselt ei olnud seotud Rootsi võimuga Eesti- ja Liivimaal. Siia alla läksid rahvusvahelised suhted, Rootsi „emamaa“ poliitilised arengud, Rootsi kuningate iseloomustused jms. Põhimõtteliselt võiks see alajaotus kanda ka pealkirja „muu“.

Kodeerimisel jagasin õpiku teksti lõikudeks, hinnates lõigu mahtu võrreldes kogu lehekülje suurusega ning paigutades selle sisule vastavasse alajaotusesse. Peamiseks probleemiks oli, et mõne teema paiknemist oli raske hinnata, kuna see võinuks sobida kahte või kohati koguni kolme lahtrisse. Siinkohal võib näiteks tuua köstrikskoolid, mida on võimalik paigutada nii hariduse kui usuasjade alla; maksud, mida kohati käsitleti pigem halduslikult, kohati pigem

²¹ Tartu Ülikooli Sotsiaalse Analüüsi Meetodite ja Metodoloogia õpibaas. Viimati vaadatud 05.05.2015 läbi veebikülje <https://sisu.ut.ee/samm/avaleht>.

majanduslikult vaatepunktilt lähtuvalt jvm. Sellistel juhtudel kasutasin kaalumist, jagades sellised lõigud vastavalt rõhuasetuste osakaalule osaliselt ühte, osaliselt teise teemavaldkonda. Töö iseloomust tulenevalt on kogu kodeerimine ja interpreteerimine tehtud mu enda poolt. Kuigi ma üritasin teha seda võimalikult erapooletult ja täpselt, peab silmas pidama, et tulenevalt inimlikust faktorist nii kodeerimise kui kaalumise osas ei saa tulemusi käsitleda absoluutselt objektiivsetena. Täpsuse suurendamiseks dubleerisin esialgseid kodeeringuid pool aastat kuni aasta hiljem. Eeldatavasti ei mõjutanud varasem kodeerimisviis selleks ajaks mu eelhinnangut teemadele ning, olles korra juba kõik õpikud läbi kodeerinud, võis eeldada ka kodeerimise aluste ühtlustumist.

Analüüsis on kõik õpikud sees võrdse kaaluga, sõltumata sellest, kui palju oli Rootsi ajale eraldatud lehekülgi absoluut- või õpiku/kursuse suhelisest mahust. Sellise lähenemisviisi põhjused on järgmised:

- Absoluutarvudega tegelemine oleks ebapraktiline, arvestades sellega kaasneva töö mahukust. Õpikud on erineva kirjatüübi, lehekülgede arvu ja illustratsioonide rohkusega ja isegi samast ajastust pärinevate õpikute omavahelisel võrdlemisel tuleks kasutada sõna- või täheloendust.
- Võrdlus Rootsi aja kajastatuse võrreldes kogu ajalookursusega on samuti ebamõistlikult töömahukas. Veel keerukamaks muudaks selle kasutatav meetodika, mis keskendub põhitekstile ja illustratsioonide sisse ei arvesta, seega isegi leheküljenumbrite summeerimine ei pruugi anda õiget tulemust.
- Arvestades, et ajalugu on kindla suunaga protsess, ei tohi mingi perioodi kajastatuse määra õppekavas võtta absoluudina. Uusi sündmusi tuleb üha peale ja nende käsitlemine tuleb õppekavadesse mahutada, mis omakorda tähendab tahes-tahtmata vanemate teemade kärpimist. Kuigi H. Rebas tõi oma artiklis ühe näitajana välja Rootsi ajale pühendatud teksti suhtelise mahu üldkäsitlelustes, iseloomustamaks selle perioodi tähtsust autori jaoks²², pole minu hinnangul selline lähenemisviis eri ajastuid hõlmava uurimistöö puhul õigustatud.

1.3.3. Narratiivide kvalitatiivne sisuanalüüs

Kvantitatiivne teemade analüüs küll viitab, millele on õpikuis rohkem, millele vähem ruumi pühendatud, kuid ei räägi seal antavaist hinnangutest ja suhtumistest. Viimaste analüüsimiseks vaatlesin ma õpikutes leiduvaid põhilisi narratiive ja analüüsisin nende käsituslaadi muutumist läbi erinevate ajaperioodide. Ma identifitseerin seitse läbivat narratiivi: 1. üldhinnangu andmine Rootsi ajale, 2. suhtumine baltisakslastesse (ennekõike

²² Rebas 1988, lk 52.

aadlisse), 3. Rootsi keskviimu ja kohaliku mõisnikeseisuse vahekorrad, 4. kiriku- ja usuküsimuste käsitlemine, 5. haridusküsimuste käsitlemine, 6. talupoegade elu kirjeldamine ja 7. suhtumine Rootsi aja lõpul läbi viidud reduktsiooni ja selle mõjudesse. Kaheksanda teemana lisandub Põhjasõja kirjeldamine õpikutes – kuigi ma teemavaldkondade analüüsimisel Põhjasõda ei kaasanud (see oli õpikutes ülejäänud Rootsi ajast eraldatud iseseisvasse peatükki ning keskendunud sõjasündmustele), siis narratiivide analüüsimiseks oli see sobiv, kuna suhtumisest Põhjasõtta ja selle lõpptulemusse võib välja lugeda ka üldist suhtumist Rootsi aega.

Vaatluse all on hinnangud erinevatele sündmustele ja protsessidele. Lisaks manifestsele sisule ehk siis otse välja öeldud hinnanguliste seisukohtadele, vaatlen, milliseid omadussõnu on kasutatud – või ka mitte kasutatud. Samuti jälgin kasutatud fraaside konnotatiivseid tähendusi – viimased on olulised seetõttu, nende abil on võimalik suhtumist näidata ja mõjutada ilma otseseid hinnanguid esitamata, kuna kõik ühiskonnaliikmed teavad alateadvuslikult nende tähendust.²³

1.3.4. Tulemuste interpreteerimine

Tulemuste interpreteerimisel grupeerin erinevate perioodide ajalooõpikud ja võrdlen neid gruppina, et välja tuua perioodide iseloomulikke eriomaseid jooni, samas hinnates põgusalt ka konkreetsete õpikute sisu. Seejärel võrdlen erinevate gruppide käsitlusi omavahel ja üritan allikakriitilise meetodi abil seletada, miks Rootsi aja käsitlus nendes õpikutes oli selline. Ning lõpuks üritan vastuse leida uurimistöo ajendiks olnud küsimustele: kas ja kui palju on ajalooõpikutes leiduvad käsitlused seotud üldise historiograafiaga ning millist mõju avaldavad nende sisule erinevad historiograafilised tegurid.

²³ Mikk 2000, lk 116.

2. HISTORIOGRAAFILINE TAUST, AJALOOÕPIKUD

Et uurida ajalooõpikute seotust historiograafilise taustsüsteemiga, tuleb kõigepealt uurida, milline see taustsüsteem on. Sellest peatükist leiabki lühikese ülevaate erinevate ajaperioodide ajalookirjutuslikust kontekstist, õpikutest ning nende autoritest.

Esimesed eestikeelsed teosed, mida saab nimetada ajalooõpikuteks – või siis vähemalt nendena kasutada – on pärit 19. sajandi teisest poolest. Seoses venestamissurve tugevnemise ja eestikeelse õppetöö keelustamisega tekkis 1885. a nende kirjutamisse paus ning uuesti lubati eestikeelset õpet alles 1905. a sündmuste järellainetuses. Haridusseltside eestvedamisel loodud koolid olid eesti õppekeele ja vajasisid õpikuid, kuid viimaseid ei olnud küllaldaselt ning seetõttu kasutati ka üldkäsitlusi. Eestikeelsete ajalooõpikute sündimisest on põhjalikumalt kirjutanud H. Palamets²⁴ ja V. Sirk²⁵, viimase artikkel algab mõtteteraga, mis ilmestab hästi ajalooõpikute tähtsust omas ajas: „Ajaloõpikud olid ajal, mil eestikeelne ajalooline kirjavara oli alles üsna piiratud, rahva ajalooteadvuse ja –mälu olulised kujundajad. Keskkooli ajalooõpik vormis just haritumate ringkondade ja tulevase intelligentsi maailmanägemust, kirjeldades ajaloo käiku põhjalikumalt, laiemalt ja mõtestatumalt.“

2.1. Varane periood (kuni 1920)

Koos rahvusliku ärkamisliikumisega ärkas 19. sajandi teisel poolel ka eestlaste ajalooteadvus, mille väljenduseks olid näiteks rahvusromantilise tooniga kirjutised Carl Robert Jakobsonilt ja Jakob Hurdalt, kuid eesti ajalookirjutus oli akadeemilises mõttes siiski veel sisuliselt olematu. Puudusid nii rahvuslik traditsioon kui ka ajaloolased, mis tähendab, et tuginema pidi peamiselt baltisaksa uurijate käsitlustele. Esimeseks tõsisemalt võetavaks katseks eesti rahva ajaloo kirjutamisel võib lugeda Villem Reimani „Eesti ajalugu“, mis ilmus algselt 1903 – 1911 soome ajaloolase K.-O. Lindeqvisti „Üleüldise ajaloo“ eestikeelse tõlke lisana, kuid anti 1920. aastal välja omaette raamatuna.

Enne iseseisvumist kuulus Eesti Vene riigi koosseisu. Selle ajastu puhul ei saa ilmselt rääkida „ametlikust tellimusest“ Rootsi aja kajastamise suhtes, kuna keskviimu poolt ei olnud erilist huvi ei Eesti ajaloo, veel vähem aga Rootsi aja uurimise suhtes. Kitsendava tegurina tuli arvestada ka tsensuuri olemasolu, mis küll varasemaid ajastuid puudutas vähem kui kaasaega. Uurimisteemana olid Rootsi ajaga põhiliselt tegelenud baltisaksa ajaloolased, kes oma huvidest lähtuvalt olid keskendunud „suurele“ – sõdade, valitsejate ja aadli ajaloole, samuti

²⁴ Palamets 1968, lk 33–39.

²⁵ Sirk 2000, lk 78–89.

õigusajaloole. Rootsi kuningavõimu suhtuti vaenulikult ja talurahvasse üleolevalt. Sotsiaalne „tellimus“ eesti rahvusliku ajalookäsitluse suhtes oli aga kindlasti olemas, vormitud selliste ühiskondlik-poliitiliste olude poolt nagu rahvuslik ärkamine, venestamine ja 1905. aasta sündmused. Samuti olid olemas teatavad ootused selle sisule – et ajalugu räägiks ka seni kõrvale tõrjutud eesti rahvast. Selle lünga täitiski suuresti V. Reiman.

Rahvusliku ajalookirjutuse mõttes pakkus Rootsi ajale keskendumine võimaluse „kolmanda teena“ vastanduda ühtaegu nii venelastele ja sakslastele, kõige meelsamini olnukski eestlased olnud seotud Põhjamaadega²⁶. Ilmselt sellest oligi tingitud Reimani poolt võimendatud „vana hea Rootsi aja“ kuvandi populaarsus, eriti kui seda kinnitasid rahvapärимusest tuntud legendid Rootsi kuningast (kelle all on üldiselt mõeldud Karl XII). Kuvand on osutunud niivõrd elujõuliseks, et kuigi juba 1930ndatel rääkisid eesti ajaloolased sellest kerge irooniaga²⁷ ja 1980ndate lõpul leidis H. Rebas selle kuuluvat „kolikambrisse”,²⁸ võib selle tänapäevalgi ajalooõpikutest leida – tõsi küll, mitte enam fakti, vaid arutlusküsimusena.

Ajalooõpikuid oli vähe ja seda eriti Eesti ajaloo kohta. Kui üldajaloo puhul võis kasutada ka muude õpikute tõlkeid, siis Eesti ajaloo puhul seda võimalust polnud ja nii kurtis Mihkel Kampmaa 1917, et keskkooli vanemate klasside jaoks puudub Eesti ajaloo õpik.²⁹ Õpikute puudumine tähendas, et nende asemel kasutati ka varem kirjutatud üldteoseid – kuid neidki ei olnud palju. Antud uurimistöö jaoks materjali otsides selguski, et sobivaid raamatuid ei tulnud kokku nii palju, kui ma oleks soovinud leida. Kuna valimisse kaasamise kriteeriumiks oli Rootsi aja terviklik – olgu kasvõi napp – käsitlus, tähendas see, et mõnedki selle perioodi vähestest õpikutest tuli kõrvale jätta. Näiteks ei sobinud seetõttu Jaan Jürgensi 1918. aasta õpik³⁰, milles oli 1761 leheküljel püütud kokku võtta kogu maailma ja Eesti ajalugu ning Rootsi ajale oli seal pühendatud umbkaudu üks lehekülg. Varasemate (enne 1885. a ilmunud) õpikute kaasamisest loobusin ma seetõttu, et soovisin anda pilti Eesti Vabariigi algusaastatel reaalselt kasutatud õppekirjandusest ning need olid tolecks hetkeks ilmselt juba aegunud.

²⁶ Karjahärm, Toomas. *Ühiskondliku mõtte voolud ja doktriinid*. – Karjahärm, Toomas; Sirk, Väino. *Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917*. Eesti Entsüklopeediakirjastus: Tallinn, 1997, lk 278.

²⁷ Laur, Mati; Kello, Katrin. *Rootsi aja pärand 18. sajandi Liivimaa agraarsuhetes*. – Andresen, Andres (koost.). *Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks*. Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio: Tartu, 2001, lk 253.

²⁸ Rebas 1988, lk 67.

²⁹ Sirk 2000, lk 78.

³⁰ Jürgens, Jaan. *Lühike üldine ja kodumaa ajalugu. 3 ja 4 aastase õpekestvusega rahvakoolidele*. G. Pihlaka kirjastus: Tallinn, 1918.

Sellest ajaperioodist sattus mu valikusse lõpuks ainult kolm teost. Esiteks eelpoolmainitud **Villem Reimani „Eesti ajalugu“**³¹ (Reiman-1920). 1920. a ilmus see postuumselt, Hendrik Sepa toimetatud tervikteosena. Kuigi see polnud kirjutatud kooliraamatuna, leidis ta siiski sellena rakendust ja V. Sirki hinnangul sai sellest mitmeks aastaks parim Eesti ajaloo õpik, mida kasutati veel 1920ndate lõpul Tartu Õpetajate Seminaris ainsa Eesti ajaloo õpikuna³² (seminariks nimetati tollal vastavalt 1923. aastal vastuvõetud seadusele³³ algkooliõpetajaid ettevalmistavat keskkooli).

Teine varase perioodi õpik oli **Mihkel Kampmanni** (pärast eestistamist Kampmaa) **„Eesti ajalugu. Piltide kujul rahvakoolidele kokku seadnud M. Kampmann“**³⁴ (Kampmann-1919), mille eessõnas tunnistab autor, et üks kirjutamise ajendeid oli vajaliku kirjanduse puudumine: „Eelseisvas kirjatöös esineb tegelik katse kodumaa ajaloost aineid väikeseks ülevaatlikuks algkursuseks kokku seada, nagu seda rahvakoolides, kõrgemates algkoolides ja keskkoolide alamates klassides praegu hädasti tarvis läheb“. Kolmas Eesti Vabariigi algusajaks eksisteerinud kooliõpikuna kasutatav teos on **Mattias Johann Eiseni „Eestimaa ajalugu“**³⁵ (Eisen-1919). Tegemist oli tema 1877. a ilmunud „Eesti-, Liivi- ja Kuura maa ajaloo“ kolmanda trükiga. Selle algne versioon kujutas endast suuresti ühe saksakeelse õpiku ümbertöötlust, mille verinoor, ilmumise ajaks napilt 19-aastaseks saanud, Eisen tõlkis ja toimetas, lisades ka omalt poolt mõned peatükid. Eisen kohandas seda vastavalt üldsuse huvile ja koolide vajadustele: nagu ta ise kommenteeris, jättis ta võrreldes varasema versiooniga välja Kuramaa ja Läti-Liivimaa asjad ning Eestimaa tähendas nüüd kogu eestlaste asuala.³⁶

Vaadeldes neid kolme autorit, torkab silma, et keegi neist ei olnud professionaalne ajaloolane. V. Reiman, kuigi paljuski rahvusliku ajalookirjutuse „isa“, oli ennekõike ühiskonna- ja kirikutegelane. Eesti ajalookirjutusele alusepanijana mõjutas ta väga tugevalt selle edasist

³¹ Reiman, V. *Eesti ajalugu. Trükiks korraldanud H. Sepp*. Varrak: Tallinn, 1920. (Edaspidi tekstis ja joonealustes lühiviidetes Reiman–1920. Õpikute pealkirjade lühikujul esitamisel kasutan edaspidi mitme autori puhul tähistusena Rootsi aja peatükkide autorit (kui see on tuvastatav) – kui pole väidetud teisiti. Kui lühikuju puhul on välja toodud mitu nime, siis sidekriipsu puhul autorite nimede vahel tähistab teine nimi Põhjasõja peatükkide autorit (kui see on erinev ja tuvastatav), plussmärk nimede vahel aga tähendab Rootsi aja peatükkide jagatud autorlust. Õpikute puhul kasutan samasugust nimekuju ka joonealuste lühiviidete puhul).

³² Sirk 2000, lk 80.

³³ *Õpetajate seminaaride seadus*. – Riigi Teataja 23.10.1923, nr. 123. Viimati vaadatud 04.05.2015 läbi veebikülje <https://www.hm.ee/Haridusseadused-1918-1940/hsscan/opetajate%20seminar%201923.pdf>.

³⁴ Kampmann, Mihkel. *Eesti ajalugu: piltide kujul rahvakoolidele kokku seadnud M. Kampmann*. G. Pihlaka Kirjastus: Tallinn, 1919.

³⁵ Eisen, Mattias Johann. *Eestimaa ajalugu*. Postimehe Kirjastus: Tartu, 1919.

³⁶ Sealsamas, lk 3.

suunda, milleks jäi eesti rahva sisemine kultuuriline areng (välised sündmused, nagu sõjad jms jäi ennekõike selle raamistuseks). Keskmesse paigutati eesti rahvas, mida Reiman tahtis näidata täisväärtuslikuna, mitte madala ja tähtsusetuna.³⁷ Lisaks rahva ajaloo kirjeldamisele rõhutas V. Reiman oma töös luterliku kiriku positiivset rolli, näidates, kuidas see koos Rootsi administratsiooniga üritas parandada maarahva rõhutatud olukorda. Reimani tähtsusest ajaloolasena on pikemalt kirjutanud tema kaasaegne Johan Kõpp³⁸ ja ligi sada aastat hiljem tema teose uusväljaande järelsõnas Andres Andresen³⁹.

M. J. Eisen on eesti kultuurilukku läinud rahvapärimuse kogujana, kuid võib oletada, et tema huvi rahvaluule vastu kasvaski välja huvist ajaloo kui terviku vastu. Kuigi ta kirjatöö ei olnud vast väga heal teaduslikul tasemel (ta töötas oma esialgse versiooni küll uuemate teadmiste järgi ringi), oli tema tegevus ajaloo populariseerijana ajal, mil Eesti ajaloo ülevaateid nappis, kindlasti märkimisväärne.⁴⁰

M. Kampmann (Kampmaa) on omakorda tuntud ennekõike kirjandusloolase ja haridustegelase. Tolle põlvkonna haritlasele tüüpiliselt oli ta aga laialdaste huvidega, ulatudes oma põhilisest valdkonnast koguni nii kaugemale kui põllumajandusse, mille kohta ta on samuti artikleid avaldanud. Ta kaasaegsed Jaan Roos⁴¹ ja Gustav Suits⁴² keskenduvad ta elutööd kokku võtvates artiklites küll Kampmaa tegevusele kirjandusloolase ja eesti keele õpetajana, kuid samas rõhutavad tema mõjutatust C. R. Jakobsoni rahvusromantilisest ajalookäsitlusest, Suits nimetab tema huvide sfääri „polühistooriliseks“.⁴³

³⁷ Rosenberg, Tiit. *Eesti ajalugu – kas rahvusajalugu, maa-ajalugu või regionaalajalugu?* – Hennoste, Tiit (toim.). *Rahvusvahelised rahvusteadused. Artiklikogumik rahvusülikooli 95. juubeliks*. Tartu Ülikooli Kirjastus: Tartu, 2014, lk 23–24.

³⁸ Kõpp, Johan. *Villem Reiman ajaloolasena*. – Ajalooline Ajakiri 1924/1, lk 10–17.

³⁹ Andresen, Andres. *Villem Reimani ajalookirjutuse tähendus*. – Reiman, Villem. *Eesti ajalugu*. Tartu, Ilmamaa, 2014, lk 155–166.

⁴⁰ Viires, Ants. *Noor M. J. Eisen ajaloo populariseerijana*. – Keel ja Kirjandus 2001/7, lk 490–498.

⁴¹ Roos, Jaan. *Mihkel Kampmaa elutöö*. – Postimees, 04.10.1943, lk 3. Viimati vaadatud 24.04.2015 läbi veebikülje:

<http://dea.nlib.ee/fullview.php?frameset=3&showset=1&wholepage=suur&pid=s645951&nid=83277&con=0> ja

Roos, Jaan. *M. Kampmaa elust ja tegevusest*. – Eesti Kirjandus 1937/3, lk 126–139. Viimati vaadatud

24.04.2015 läbi veebikülje: <http://digar.nlib.ee/digar/show/?id=52937>.

⁴² Suits, Gustav. *M. Kampmaa 70-ndaks sünnipäevaks*. – Eesti Kirjandus 1937/3, lk 123–126. Viimati vaadatud 24.04.2015 läbi veebikülje: <http://digar.nlib.ee/digar/show/?id=52937>.

⁴³ Sealsamas, lk 125.

2.2. Sõdadevaheline Eesti Vabariik

Võrreldes eelmise perioodiga toimusid seoses Eesti iseseisvumisega järgmised arvestatavad muutused:

1. Nagu ei saa olla rahvast ilma rahvusliku ajaloota, s.o ühise minevikuta ja enamikule mõistetava ja vastuvõetava seletuseta sellest, ei saa olla ka ilma ajaloolise legitimatsioonita riiki.⁴⁴ Seega vajas tekkinud rahvusriik ajaloonarratiivi, mis keskendus Eesti ja eestlaste ajaloole.
2. Seoses rahvusülikooli loomisega tekkis ka rahvuslike ajaloolaste kaader, kes jätkasid ja arendasid rahvusajaloo uurimist. 1930ndatel aastatel hakati koostama ja välja andma ka kahte põhjalikku üldkäsitlust. Esimene neist oli kirjastusühistu Loodus eestvedamisel populaarteadusliku kallakuga vihikutel põhinev kolmeköiteline „Eesti rahva ajalugu“, mille autorite kollektiivi eesotsas olid Hendrik Sepp, Juhan Vasar, Juhan Libe ja August Oinas, ning teisalt Eesti Kirjanduse Seltsi ajalootoimkonna poolt koostatav akadeemiline ülevaate-teos peatoimetaja Hans Kruusi juhtimisel. Mõlemad jäid siiski lõpetamata.⁴⁵
3. Välja kujunes riiklik haridussüsteem ja mehhanismid õpikute kirjastamiseks. Olemas oli ka juba teatav – kuigi õhuke – traditsioon nii ajalookirjutuse kui õpikute alal, mida järgida.

Rootsi ajaga tegelemist soodustasid mitmed tegurid. Eesti riigi välispoliitiline kurss oli orienteeritud Skandinaaviamaadele, sellega sooviti distantseeruda nii Ida-Euroopast kui Vahe-Euroopa kuvandist ja niiviisi eemalduda Saksa-Vene mõjupiirkonnast. Põhjamaades samas oldi nõus suhtlema Balti riikidega küll kultuurilisel, kuid mitte sõjalis-poliitisel tasandil, selles suhtes keskse riigi Rootsi hoiak Balti riikide suhtes oli reserveeritud ja passiivne. Siiski mängisid Balti- ja Põhjamaid ühendava Baltoskandia ideega mõnevõrra nii poliitikud (J. Tõnisson), geograafid (E. Kant) kui kultuuritegelased (O. Loorits).⁴⁶

Eesti-Rootsi ühise minevikuga tegelemine sobis taolise eesmärgi jaoks hästi, selle uurimise huvides loodi ajakiri *Svio-Estonica*. See oli ka soositud uurimissuund Tartu Ülikoolis, kus ajaloolaste koolkonnale aluse pannud soome professor Arno Rafael Cederberg rõhutas samuti Eesti ajaloo tihedat sidet Põhjamaadega, eriti Rootsi võimuperioodil, ja suunas rea oma võimekamaid õpilasi just selle ajastu oluliste küsimuste juurde.⁴⁷ Rootsis käisid

⁴⁴ Rosenberg 2014, lk 20.

⁴⁵ Vt Rosenberg, Tiit. *Eesti Kirjanduse Seltsi ajalootoimkonna tegevusest 1908–1940. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2008*. Tartu, Õpetatud Eesti Selts, 2009, lk 9–36.

⁴⁶ Karjahärm, Toomas. *Haritlaskonna enesetunnetus ja ühiskondlikud ideed*. – Karjahärm, Toomas ja Sirk, Väino. *Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917 – 1940*. Tartu, Argo 2001, lk 344–346.

⁴⁷ Rosenberg, Tiit. *Professor Arno Rafael Cederberg – Eesti ajaloo uurimise koolkonna rajaja Tartu Ülikoolis*. – *Ajalooline Ajakiri* 1999/2 (105), lk 84–85.

stipendiaadina end täiendamas mitmed Eesti olulised ajaloolased, nt Evald Blumfeldt, Juhan Vasar ja Otto Liiv.

Üldiselt jätkati Rootsi aja kajastamises V. Reimani traditsioone – kuigi aja jooksul sai üha ilmsemaks, et Rootsi aeg polnud sugugi nii roosiline, nagu kujund „vana hea Rootsi aeg“ viitab⁴⁸, oli sellel siiski suur propagandistlik väärtus – täpselt nagu Reimani puhul oli seda võimalik kasutada vastandumisel nii venelastele kui sakslastele.

Rootsi-Eesti suhete üks tippündmuse oli Rootsi kuninga Gustav V külaskäik 1929. aastal. Eestipoolset ametlikku suhtumist Rootsi aega peegeldab selle sündmuse puhul välja antud kogumiku „Eesti ja Rootsi“⁴⁹ sissejuhatuses riigivanem A. Rei: „Endastmõistetavalt peame sel puhul kõige esimesel kohal nimetama neid mälestusi „heast vanast Rootsi ajast“, mis on püsinud meie rahva keskel kogu selle raske ja tumeda ajajärgu kestel, mil me Vene tsaaririigi alla kuulusime. Selle peale mõteldes tunneme meie tänumeelt Rootsi riigi ja rahva vastu kõige uuendustöö eest /.../ ning ühes sellega tunneme meie ka kahju, et sellele uuendustööle oli määratud nii järsk lõpp.“⁵⁰ Samas kogumikus andis positiivse ülevaate Rootsi ajast Eestis H. Kruus: „/.../ Vene /.../ võimukandjad ei avaldanud kunagi sellist arusaamist rahva huvidest ega heatahtlust tema vastu, nagu seda olid teinud Rootsi valitsejad. Eesti rahvas, ajaloolt surutud pikka orjaaega, jäi leinama hävituse ahervartel, südames hell mälestis „heast rootsi ajast“, mille pikemaegne kestvus oleks võinud anda selle rahva saatusel hoopis teissuguse pöörde, kui see talle nüüd osaks sai.“⁵¹

Soosiv suhtumine Rootsi aega oli sisse kirjutatud ka koolide õppekavadesse. Näiteks võime 1928. aasta õppekavade sihiseadest 4. klassi teemade juurest lugeda: „Rootsi valitsus eestlaste elu parandamas./.../ Eestlaste elu raskustest Vene valitsuse all pärast Põhjasõda.“⁵² 6. klassi puhul on tähelepanu pööratud Gustav Adolphi ja Karl XI aegsetele uuendustele ja eesti rahvast puudutavatele teemadele. Põhjasõjast rääkides aga nägi kava ette, et käsitletaks sakslaste suhtumist Rootsi uuenduspoliitikasse ühenduses Põhjasõja põhjustega ja peatutakse lähemalt ka Balti saksa seisuste alistumise tingimustel ning „selle järele valgustatakse selgemalt Rootsi ajale järgnevat eestlaste rasket pärispõlve.“⁵³

⁴⁸ Vt Loone, Leida. *Rootsi aeg eesti ajalookirjanduses 1934–1938. Mustandkäsikiri*. – Svio-Estonica 1938, lk 223–239; Vasar, Juhan. „Halb“ poola ja „Hea“ rootsi-aeg. – Olion 1930/8, lk 2–6; Vasar, Juhan. *Rootsi aja senisest uurimisest ja edaspidistest uurimisülesannetest, eriti Liivimaa suhtes*. – Ajalooline Ajakiri 1930/1, lk 27–36; Laidre, Margus. „Vana hea rootsi aeg“ – müüt või tegelikkus. – Akadeemia 1994/5, lk 957–962.

⁴⁹ *Eesti ja Rootsi : 1929 [album]= Estland och Sverige : 1929*. Rei, A.; Lindman, A.; Lattik, J.; Trygger, E.; Tõnisson, J.; Kruus, H.; Köpp, J.; Uluots, J.; Sepp, H.; Liiv, O.; Johansen, P. Eesti-Rootsi Ühing: Tallinn, 1929.

⁵⁰ Rei, August. *Eesti ja Rootsi*. – *Eesti ja Rootsi: 1929*, lk 8.

⁵¹ Kruus, Heino. *Üldvaade Rootsi ajale Eestis*. – *Eesti ja Rootsi: 1929*, lk 57.

⁵² *Algkooli Õppekavad*. Haridusministeerium: Tallinn, 1928, lk 22.

⁵³ Sealsamas, lk 33.

Seda lähenemist võimendati ka õpetajatele antavates metoodilistes juhendites. 5. ja 6. klassi iseseisvate kirjatööde kirjutamise puhul on soovitatud sellist sissejuhatust: „Nagu teie mäletate IV kl. ajaloo-õppetundidest ja olete ka kuulnud rahva suust, loetakse Rootsi valitsust paremaks kõigist eestlaste võõrastest valitsustest.“ ja kontrastina järgneva sajandi kohta: „Selles tööjuhises vaatame XVIII s., mil eestlaste pärisorjus võttis kõige raskema kuju. Nagu te näete seinatabelist, on XVIII s. märgitud musta värviga. See oli õudne pimeduse-aeg, mil eestlane kaotas kõik inimese-õigused.“⁵⁴

Õpikuid oli Vabariigi algusaastail vähe ja seetõttu kasutati sageli tsariaegseid milles oli pearõhk asetatud pisifaktidega üleküllastatud poliitilisele ajaloole, kultuuri- ja majandusajalugu oli tagaplaanile tõrjutud.⁵⁵ Uusi õpikuid ei sündinud eriti ka 1920ndatel ning kasutati suuresti olemasolevate uuestitrükke: näiteks Kampmann-1919 avaldati uuesti aastatel 1921, 1924 ja 1927 – seda praktiliselt sama sisu ja samade vigadega, millest kõige tähelepanuväärsem on Erik XIV mainimine oma poolvenna Karl IX vanaisana. 1920. aastate keskpaigaks läks õpikute koostamine juba peaaegu täielikult tegevajaloolaste-professionaalide, sh ajalooõpetajate kätte. Eesti ajalugu käsitledes taotleti Eesti-kesksust, püüti kirjutada eestlaste ajalugu, nii nagu seda siis mõisteti. Nii oli 1920ndate aastate lõpuks kogu koolikursus õpikutega kaetud. Tekkisid ka õpikute kirjutamisele spetsialiseerunud autorid.⁵⁶ Kooskõlas J. Miku poolt välja toodud seaduspäraga⁵⁷ hakkas uusi õpikuid tulema rohkem seoses koolireformidega, mis Eestis leidsid aset 1934. ja 1938. aastal (toonasest koolikorraldusest on lähemalt kirjutanud V. Sirk⁵⁸).

Minu valimis on Eestis sõdade vahel kirjutatud õpikutest järgmised: **Johannes Adamsoni** 6. klassi õpik aastast 1930⁵⁹ (J. Adamson-1930) ja 7. klassi õpik aastast 1936⁶⁰ (J. Adamson-1936); 7. klassi õpik **Emma Assonilt**⁶¹ (Asson-1936); **Jaan Konksu** õpik 5. klassile⁶² (Konks-1938) ja kollektiivi **Peeter Tarvel – Julius Madisson – Linda Annist**

⁵⁴ Michelson, Marie. *Ajaloo individuaalsest käsitlest algkoolis. – Läänemaa õpetajate seminar 1921–1931.* Läänemaa Seminar: Haapsalu, 1931, lk 109–110.

⁵⁵ Palamets 1968, lk 26.

⁵⁶ Sirk 2000.

⁵⁷ Mikk 2000, lk 155.

⁵⁸ Sirk 2001.

⁵⁹ Adamson, Johannes. *Eesti ajalugu ühenduses üldajalooga. Algkooli VI õppeaastale.* Loodus: Tartu, 1930.

⁶⁰ Adamson, Johannes. *Uus aeg. Üld- ja kodumaa ajalugu. Keskkooli III klassi kursus (7. õppeaasta).* Loodus: Tartu, 1936.

⁶¹ Asson, Emma. *Üldine ajalugu ühes Eesti ajalooga. Uusaeg. Keskkooli III kl. kursus, VII õppeaasta.* Noor-Eesti: Tartu, 1936.

⁶² Konks, Jaan. *Eesti Ajalugu I. Ajaloo õpperaamat progümnaasiumi I klassile.* Eesti Kirjanduse Selts: Tartu 1938.

gümnaasiumiõpik⁶³. Viimati nimetatud teoses pole Rootsli aja peatükkide kirjutajat välja toodud, kuid arvestades autorite huvisid, oli see tõenäoliselt Madisson, sestap kasutan edaspidi õpikule viidates tema nime (Madisson-1939).

Mis õpikute koostajatesse puutub, siis Emma Asson oli väga viljakas õppekirjandusele spetsialiseerunud autor, kes kirjutas üle 30 õpperaamatu – peamiselt küll üldajaloo teemadel. Samuti oli väga produktiivne õpikute koostaja Johannes Adamson, kellelt tuli uusi õpikuid sisuliselt konveiermeetodil. Lisaks õppekirjanduse koostamisele ja tööle õpetajana oli ta Tartu Ülikooli õppejõud ning on tõstatatud kahtlusi, et ta kasutas viimast asjaolu ära ja ekspluateeris õpikute kirjutamisel oma tudengeid ning teisi ajaloolasi.⁶⁴

Jaan Konks oli uue põlvkonna TÜ haridusega ajaloolane, kes töötas kooliõpetajana ning kirjutas 1930ndate teisel poolel mitmeid õpikuid, mille haare ulatus vanaajast uusimasse aega. Tema avaldatud teoste nimekirja⁶⁵ järgi saab järeldada, et ta peamine huvi oli agraarajalugu ja talurahva olukord ning ennekõike 18.–19. sajand. Hiljem töötas ta TRÜs õppejõuna, tegeledes Aasia ning Aafrika maade ajalooaga. Ta oli ka kaasatud Eesti NSV ajalooõpikute koostamisse. J. Konksu omale sarnane oli ka Julius Madissoni elukäik: Eesti Vabariigi ajal töötas ta õpetajana ja kirjutas õpikuid väga laial skaalal, Eesti NSV ajal oli TRÜs üldajaloo kateedri õppejõud. Tema põhilisteks huvialadeks olid keskaja ajalugu ja historiograafia, elu lõpul jäi poolikuks Tartu Ülikooli ajalugu käsitlev käsikiri.⁶⁶ Mõlemat viimatinimetatud ühendab ka see, et nad olid Tartu Ülikoolis A. R. Cederbergi õpilased.⁶⁷

1940. a toimus Eestis kommunistlik riigipööre ja järgnes pool sajandit nõukogude okupatsiooni. Nõukogude võimu katkestas vaid korraks Saksa okupatsioon II maailmasõja ajal. Sel ajal ilmusid küll mõned õpikud ja õppekavad, kuid tervikuna jäi periood piisavalt üürikeseks, et antud uurimistöös sellel pikemalt mitte peatuda. Üldine toon oli etteaimatavalt venevaenulik, samuti ei soovitatud eriti rääkida 700st orja-aastast ja talurahva-mõisnike vastuoludest. 1942. a Eesti Omalalitsuse Haridusdirektooriumi poolt välja antud

⁶³ Tarvel, Peeter; Madisson, Julius; Annist, Linda. *Ajalugu Gümnaasiumile II. Teine, lühendatud ja parandatud trükk*. Eesti Kirjanduse Selts: Tartu, 1939.

⁶⁴ Sirk 2000, lk 86; Palamets 1968, lk 111–112.

⁶⁵ Eesti raamatukogude ühine E-kataloog ESTER. Autoriotsing „Konks, Jaan“. Viimati vaadatud 07.05.2015 läbi veebikülje:

https://www.ester.ee/search~S1*est/a?searchtype=a&searcharg=konks%2C%20jaan&searchscope=1&SORT=DZ&extended=0&SUBMIT=OTSI.

⁶⁶ Suurväli, Avo. *Ajaloolane ja pedagoog Valgamaalt. Julius Madisson 100*. – Valgamaalane, 27.08.1998, lk 4.

⁶⁷ Rosenberg, Tiit. *Professor Arno Rafael Cederberg – Eesti ajaloo uurimise koolkonna rajaja Tartu Ülikoolis*. – Ajalooline Ajakiri 1999/2 (105), lk 86.

kommentaari deta õppekavast⁶⁸ ei ole Rootsi aja enda kohta midagi ebatavalist välja lugeda, kuid Põhjasõja kohta on programmis kasutatud kindla laenguga väljendeid nagu „Eesti langemine Venemaa alla“ ning „Venemaa „tung Euroopasse“. Põhjasõja tulemite kohta on programmis omapärane, kuid aega ja kohta arvestades loogiline punkt: „Rüütelkonna privileegid ja omavalitsus, nende tähtsus venestamise tõrjena“.

2.3. Eesti NSV

Kuigi Eesti NSV ajast on võimalik eristada erinevad alamperioode,⁶⁹ on käesolevas uurimistöös seda perioodi siiski käsitletud ühtsena.

Mis puutub ajalookirjutusse Nõukogude režiimi tingimustes, siis oli selle kõige silmatorkavam ja iseloomulikum tunnus, et ajaloo kirjutamine, veel enam ajalooõpikute sisu oli riiklikult (õigem oleks küll öelda „partei poolt“) rangelt reglementeeritud ja kontrollitud – ajalooõpetus oli valitseva režiimi jaoks oluline propagandakanal ja seal ei tohtinud olla midagi juhuslikku.

Ajalookirjutus pidi seisma kindlalt kahel suurel talal:

1. kohustuslik oli marksistlik ajalookäsitlus koos klassivõitlusega ja
2. nõukogude rahvaste ajalugu tuli kirjutada seotult Suur-Vene ajaloo ja seda omakorda seotult maailma ajalooaga.

Ajalookirjutuse alused pandi paika riiklikul tasandil ja vene rahvuslik ajalooteadus oli jäägitult Vene imperialismi teenistuses, seda ka esmapilgul neutraalsetes lõikudes.⁷⁰ Seda kasutati klassivõitluse põhjendamiseks, nõukogude inimeste mõjutamiseks ja harimiseks ning selle läbi režiimi legitimeerimiseks.⁷¹ Riik taotles oma kodanike ideoloogilist ümberkasvatamist, mistõttu pidi propaganda jõudma kõikjale ühiskonnas, sealhulgas just eriti haridussüsteemi.⁷² Eesmärgiks oli vormida paljurahvuselisest elanikkonnast homogeenne nõukogude rahvas – iga impeeriumi elanik pidi tundma end eeskätt nõukogude inimese, nn *homo sovieticus*’ena, senised rahvusidentiteedid tuli asendada nõukogude identiteediga. Seega tuli kehtima panna uus ajaloomudel, milles rahvuslikud ajaloonarratiivid ja minevikutõlgendused asendati marksistlikust skeemist lähtuva ajalookäsitlusega. Lubatud oli

⁶⁸ *Algkooli õppekavad*. Haridusdirektoorium: Tallinn, 1942.

⁶⁹ Vt Vahre, Lauri. *Nõukogude aja periodiseerimisest*. – Andresen, Andres (koost.). *Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahre 75. sünnipäevaks*. Ajalookirjutuse Sihtasutus Kleio: Tartu, 2001, lk 373–384.

⁷⁰ Tarvel, Enn. *Kas ajalugu saab kirjutada objektiivselt?* – Tuna 2005/3, lk 5.

⁷¹ Vt Rebas, Hain. *Dependence and Opposition. Problems in Soviet Estonian Historiography in the late 1940s and early 1950s*. – Journal of Baltic Studies. Volume XXXVI, number 4, Winter 2005, p 423–448.

⁷² Pilve 2013, lk 82.

vaid üks ja ainus „õige“ tõlgendus.⁷³ Juhendiks, kuidas kirjutada ajalugu sai Partei ajaloo lühikursus⁷⁴, mille olemust ja mõju on J. Undusk võrrelnud breviaariga⁷⁵ – seal olid kirjas „õiged“ seisukohad ja tekstid, millest kõrvale kalduda ei tohtinud ja millele võis alati kahtluse korral tugineda. Vanema ajaloo puhul olid olulised ka 1930ndatel ilmunud J. Stalini, A. Ždanovi ja S. Kirovi artiklid, mis eesti keeles avaldati kogumikuna 1949. a.⁷⁶ Seoses Nõukogude okupatsiooniga laienesid need nõuded ka Eesti ajalookirjutusele. Kohustuslikest kontseptsioonidest, mille kajastamist Eesti ajaloolastelt oodati, tuleb nimetada klassivõitlust, eesti-vene rahva sõprust ja saksavastasust.⁷⁷ Eestisse suhtumisel jätkati 19. sajandi keskpaigast pärinevat doktriini Eesti alade loomulikust kokkukuulumisest Vene riigiga⁷⁸ ja üritati siinseid protsesse kirjeldada sünkroniseeritult Vene ajaloos toimunudega. 1954. a – pärast Stalini surma, kuid enne Hruštšovi kõnet NLKP 20. kongressil 25. veebruaril 1956 – ilmus siinsetelt ajaloolastelt põhjendus Eesti NSV üldkäsitluses kasutatud nõukoguliku periodiseeringu kohta, mida võis võtta ka omalaadse juhendina.⁷⁹ Feodalismi ajajärgu peatüki kirjutas A. Vassar ning Rootsi ajaloo kajastamise kohta võib sealt välja tuua järgmised postulaadid: Senine „aadellik“ periodiseering võltsis tegelikku ajalugu, näidates seda vallutajate tegude kroonikana, vaikides maha eesti rahva rolli ja tema suhted vene rahvaga ning viimase progressiivse osa selles. Rahvast ähvardas näljasurm, koormused kasvasid ja pärisorjus ei erinenud sisuliselt orjusest ning talurahva vastupanuvõitlus kasvas kogu 17. sajandi vältel. Põhjasõjas viis Venemaa võidurikkalt lõpule Eesti- ja Liivimaa vabastamise rootsi anastajate võimu alt. See kindlustas siin kestva rahu, eesti rahva püsimise ja arenemise, maa majandusliku ja kultuurilise kasvu.⁸⁰ Ilmusid ka uue ideoloogiaga kokku sobivad

⁷³ Kreegipuu, Tiiu. *Ajaloo rakendamine propagandarelvana ehk kuidas kujundati ajalookäsitlus Nõukogude võimu kehtestamisest 21. juunil 1940 Nõukogude Eesti ajakirjanduses aastatel 1945 – 1960.* – Tuna 2007/3, lk 47–50.

⁷⁴ Eesti keeles: *Üleliidulise Kommunistliku (enamlaste) Partei ajalugu: lühikursus.* ÜK(e)P Keskkomitee komisjoni toimetusel. Poliitiline Kirjandus: Tallinn, 1940. Vt selle kohta: Rebane, Hugo. *Marksistliku ajalookäsitluse eeskujulik näidisteos eesti keeles.* – Ajaloo Ajakiri 1941/1, lk 8–9.

⁷⁵ Undusk, Jaan. *Stalinismi müstilised ja maagilised märgid.* – Akadeemia 1994/9, lk 1870. Vt ka Undusk, Jaan. *Retooriline sund eesti nõukogude ajalookirjutuses.* – Krikmann, Arvo; Olesk, Sirje (koostajad). *Võim & kultuur.* Tartu, Eesti Kirjandusmuuseum, 2003, lk 47–48.

⁷⁶ *Ajaloo õppimisest. Kogumik J. V. Stalini, A. A. Ždanovi ja S. M. Kirovi artikleid.* Tallinn, Poliitiline Kirjandus, 1949.

⁷⁷ Viires, Ants. *Eesti ajalugu stalinlikus haardes.* – Tuna 2003/1, lk 38.

Vt ka: Veispak, Teet. *Ajaloo teadusest kui venestuse ideoloogia kandjast (1944–1952).* – Looming 1990/9, lk 1260 – 1268.

⁷⁸ Vt nt Чешихин, Евграф Вас. *Краткая история Прибалтийского края : [1150–1881].* Мюллер: Рига, 1894.

⁷⁹ *Eesti NSV ajaloo periodiseerimisest.* Saat, Joosep (toim.); Moora, Harri; Vassar, Artur; Saat, Joosep; Maamägi, Viktor. Eesti Riiklik Kirjastus: Tallinn, 1954.

⁸⁰ Sealsamas, lk 21–53.

üldkäsitlused (aastatel 1952 ja 1957)⁸¹. 1957. a protesteerisid Sulev Vahre ja Julius Madisson sellise Eesti ajaloo vägisi Vene ajaloo „sängi“ juhtimise vastu, tuues näiteks vastuolud feodaalse killustumise käsitluse ja tegelikkuse vahel.⁸² Lõdveneva surve tingimustes seda enam niivõrd ei rõhutatudki, kuid siiski jäi ka pärast Hruštšovi kõnet ja „sula“ ajal ajalooteaduste jaoks kehtima varasem põhiparadigma. Kuigi vene rahvaga iidse sõpruse rõhutamine osutus kohati tülilaks ja seda ei järgitud endise rangusega, jäi Eesti Venemaaga ühendamise progressiivne tähendus endiselt üheks ideoloogiliseks kaanoniks.⁸³

Kuna uue režiimi jaoks olid lähiajaloo sündmused märgatavalt olulisemad, keskenduti neile. Rootsi aeg tervikuna oli marginaalse tähtsusega ja seega ei olnud see eriti soositud uurimisteema. Rohkem oli seda võimalik uurida läbi talurahvauuringute prisma, mis nõukogude korra jaoks oli ideoloogilisest plaanist võttes oluline teema. Sellisel kujul jätkati sellega mõneti ka eesti rahvusliku historiograafia varasemat peajoont.⁸⁴ Vanemate perioodide uurimisega oli võimalik mõnevõrra ka vältida otsest ideoloogilist survet, mistõttu pakkus see väljundit ka rahvuslikumalt meelestatud ajaloolastele.

Eesti ajaloo õpetamisega tekkis aga riigikorra muutumisel probleeme. Kuna mõiste „kodumaa“ uueks sisuks sai kogu Nõukogude Liit, oli Eesti ajaloo õpetamise jaoks ruumi leidmine õppeprogrammides raskendatud. Kohe pärast Eesti okupeerimist võeti ette koolisüsteemi muutmine ning uued õppeprogrammid koostati vastavalt Venemaa eeskujule. Esialgu jätkati õppimist, erinevalt Vene NFSV-st, kahes kontsentris⁸⁵, kuid juba 1940 mindi üle uutele kavadele. 1940–41 õppeaasta algkoolide õppekava seletuskiri sobib hästi iseloomustama ajalooõpetuse rolli nõukogude režiimi jaoks: „Ajaloõpetaja ülesandeks ei ole mitte ainult laste varustamine teadmistega NSVL ajaloost, vaid ka kommunistliku maailmavaate kujundamine lastes, nende kasvatamine Nõukogude patriotismi vaimus – kustumatu truudus sotsialistlikule isamaale, kasvatamine nendes tulise, leppimatu viha vaimu kõigi isamaa vaenlaste vastu.“⁸⁶

⁸¹ *Eesti NSV ajalugu. Kõige vanemast ajast tänapäevani*. Toim. Naan, Gustav. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 1952 ja *Eesti NSV ajalugu. Kõige vanemast ajast tänapäevani*. Toim. Naan, Gustav. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 1957.

⁸² Madisson, Julius; Vahre, Sulev. *Ühest Eesti ajaloo periodiseerimise küsimusest*. – Edasi, 04.06.1957, lk 2.

⁸³ Jansen, Ea. *Humanitaaruuringutest Eesti Teaduste Akadeemias Nõukogude ajal*. – Engelbrecht, Jüri (peatoim.). *Eesti Teaduste Akadeemia. Ülevaateid ja meenutusi. Kronoloogia. 1938–1998*. Teaduste Akadeemia Kirjastus: Tallinn, 1998, lk 111–112.

⁸⁴ Sealsamas.

⁸⁵ *Keskkooli ja gümnaasiumi 1938. aasta õppekavade seletuskirjad*. Haridusministeerium: Tallinn, 1940, lk 39–41.

⁸⁶ *Algkooli õppekavad 1940./41. õppeaastaks*. Hariduse Rahvakomissariaat: Tallinn, 1940, lk 12–13.

Kui 1946. aasta õppeprogrammis oli üks 5. klassi teemasid „Rootsi aeg Eestis“ ning see teema jooksis läbi ka 10. klassi kavast, siis edaspidi see kadus ja järgmistest programmidest seda enam ei leia. Rootsi aega puudutati õppekavades täpselt niipalju, kui see oli seotud Vene ajaloo – ehk siis seoses Liivi sõja, Põhjasõja ja *Smuta*’ga. Õppeprogramme uuendati kuni 1959. aastani regulaarselt ja pidevalt, samuti muudeti mitmel korral õppekorraldust. 1950ndatel hakati taas tegelema Eesti ajaloo õppekavadesse lülitamise küsimustega, kuid antud magistritöö jaoks olulistes küsimustes erilisi muutusi ei olnud. Selle teema kohta leiab põhjaliku ülevaate Anu Raudsepa doktoritööst.⁸⁷

Eesti ajalugu jõudis õppekavadesse Nõukogude Liidu ajaloo osana 1960. aastal. 1966. a muudeti taas õppekorraldust ning uues programmis sõnastati, et tuleb rohkem tähelepanu pöörata „koduloolisele materjalile“.⁸⁸ Kujunenud süsteemi järgi jäi Rootsi aeg 7. klassi õppekavasse. Õppekorraldus ja programmid jäid sealtpeale põhimõtteliselt samaks kogu Nõukogude aja lõpuni, kuigi detailides võis väikseid erinevusi leida, ning vahepeal napiks muutunud saatetekstid muutusid Nõukogude aja lõpupoole taas patriootilisemaks ja ülespuhutumaks. Rootsi ajast rääkides kasutati programmides alati väga kindla „laenguga“ sõnu ja väljendeid: Eesti ala tükeldamine Rootsi, Poola ja Taani vahel; Eesti ala vallutamine Rootsi poolt; pärisorjuse lõplik väljakujunemine; samuti juurdus kindla iseseisva teemana 1695–1697. aasta suur näljahäda.

Viimane koolireform toimus päris Nõukogude aja lõpul, sellega muudeti algkool neljaklassiliseks ja kogu keskharidus 12-klassiliseks. Uus programm ilmus 1988 ja sellega kaasnes üks suur ja põhimõtteline muutus: esimest korda tuli õppekavasse sisse Eesti NSV ajaloo süstemaatiline kursus.⁸⁹

Nagu eelnevast järeldub, ei tegeletud Eesti NSVs eriti Eesti ajaloo süsteemse õpetamisega. Kuna ajaloo õpetamine oli tugevalt ideologiseeritud, peeti ka Nõukogude ajalooõpikuid kirjutades silmas ennekõike vastavaid eesmärke. Õpikuid anti välja tsentraalselt, üleliidulistena ja Rootsi aja kohta võis neist infot leida vaid niipalju, kui see seostus Vene ajalooa. Üldiselt oli nende toon etteaimatav, Rootsit kujutati väikese militaarkiskjana, kes oli vallutanud Venemaale kuuluvad alad. Näiteks võib ühest õpperaamatust lugeda: „Karl XII ajal alustasid rootslased uuesti laialdast vallutamispoliitikat“⁹⁰ ja teisest: „Suures Põhjasõjas

⁸⁷ Raudsepp 2005.

⁸⁸ *Kaheksaklassilise kooli ja keskkooli programmid 1966/67. õppeaastaks. Ajalugu.* ENSV Haridusministeerium: Tallinn, 1967. [sic!]

⁸⁹ *Üldhariduskooli programmid. Ajalugu IV–XI klassile.* Eesti NSV Haridusministeerium: Tallinn, 1988, lk 5.

⁹⁰ Kosminski, Jevgeni. *Keskaeg. Õpperaamat keskkooli VI–VII klassile.* Pedagoogiline Kirjandus: Tallinn, 1941. Originaali tiitel: E.A. Kosminskii. *Istorija srednih vekov.* Moskva, 1940.

Rootsi vastu 1700.–1721. a. võitles Venemaa rootslaste poolt vallutatud vanade vene linnade – Rugodivi (Narva), Jurjevi (Tartu) ja teiste eest.⁹¹

Pikka aega puudus võimudele sobiv Eesti ajaloo õpik. EK(b)P KK büroo otsusega 9. septembrist 1945 *Ajaloo õpetamisest Eesti NSV koolides* peatati Eesti ajaloo õpetamine kuni marksistliku õpiku väljaandmiseni ja moodustati Eesti ajaloo programmi ja õpiku koostamise komisjon, kuhu kuulusid TRÜ professorid Hans Kruus, Richard Kleis, Harri Moora ja dotsent Hilda Moosberg ning Eesti NSV Hariduse Rahvakomissariaadi metoodik Villem Orav – õpikut aga ei ilmunud.⁹² Protsess käivitati taas kümnendi lõpul ja 1950. a septembris määrati toimetajaks Gustav Naan.⁹³ Õpiku makett ilmus 1951. a, kuid õpik ise jäi seegi kord ilmumata.

Esimesed Nõukogude Eesti algupärased ajalooõpikud avaldati alles 1950ndate lõpul. Need üllitati „kohaliku lisana“ olemasolevatele üleliidulistele õpikutele ning seetõttu oli igale ajaperioodile ruumi eraldatud suhteliselt vähe, ülekaalus olid uusaja teemad ja õpik oli sageli mõeldud mitme klassi peale kokku. Samas on lisamaterjalidena ilmumise varjatud plussina välja toodud see, et kuigi autorite kaasaraäkimisvõimalused jäid tühiseks, võis otseste programmiliste nõuete puudumisel ajalookursuse lisamaterjalina mõeldud ajalooraamatuid vabamalt sõnastada.⁹⁴

Kuna käesoleva magistritöö eesmärk on uurida Eesti ajalooõpikute historiograafiat, ei sobinud üleliidulised õpikud minu valimisse. Eesti originaalõpikute puhul tekkis probleem, et kogu perioodi kohta tervikuna ilmus neid väga vähe. Esimene valimisse tulnud õpik oligi ülalnimetatud **Gustav Naani** toimetatud ajalooõpiku makett⁹⁵ – kuigi see jäi lõpuks ilmumata, oli tegemist põhimõtteliselt valmisteosega. Kahjuks pole märgitud, kes on Rootsi aja käsitlemise autor, tõenäoliselt on selleks Artur Vassar, kuid arvestades õpiku koostaja G. Naani märgilist tähendust toonase mentaliteedi sümbolina, kasutan edaspidi sellele viidates tema nime (Naan-1951). Järgmised kolm ilmusid Nõukogude Liidu ajaloo õpiku lisamaterjalidena, kuid andsid – kohati küll äärmiselt napi – tervikliku üldkäsitlemise ka Rootsi ajast. Rootsi aja osa nendes oli kirjutatud peamiselt Sulev Vahtre poolt, samas kui Põhjasõja osa kuulus pigem teistele autoritele. Nendeks olid 1959 **Karl Siilivase** toimetatud laia autorite ringiga „Eesti NSV

⁹¹ Jefimov, Aleksei. *Uusaeg. I osa. Õpik keskkooli VIII klassile*. Eesti Riiklik Kirjastus: Tallinn, 1951. Sama õpiku kordustrükke ilmus kuni 1970ndate aastateni, hilisematest versioonidest see lõik kadus.

⁹² Raudsepp 2005, lk 60.

⁹³ Naan, Gustav (toim.); Moosberg, Hilda; Saat, Joosep; Vassar, Artur; Maamägi, Viktor. *Eesti NSV ajalugu. Õpik keskkoolidele. (makett)*. Eesti Riiklik Kirjastus: Tallinn, 1951, lk 3.

⁹⁴ Raudsepp 2005, lk 93.

⁹⁵ Naan, Gustav (toim.); Moosberg, Hilda; Saat, Joosep; Vassar, Artur; Maamägi, Viktor. *Eesti NSV ajalugu. Õpik keskkoolidele. (makett)*. Eesti Riiklik Kirjastus: Tallinn, 1951.

Ajalugu. Keskkooli IX–XI klassile⁹⁶, kus Rootsi aja peatükid olid pärit Sulev Vahtrelt ja Põhjasõda Jaan Konksult (S.Vahtre-Konks-1959) ja kaks 1960ndatest pärinevat lisamaterjali VII–VIII klassi jaoks, 1962. a oma (S.Vahtre-1962) kirjutatud kahasse **Hillar Palametsa ja Sulev Vahtre** poolt⁹⁷ (siin ja edaspidi on mitme autori puhul Rootsi aja peatükkide autor(id) – juhul kui see on tuvastatav – märgitud alla joonimisega) ja 1967. a lisandus neile kolmandana Juhan Kahk, kellelt oli pärit õppevahendi⁹⁸ Põhjasõja osa (S.Vahtre-Kahk-1967). Viimane Rootsi aega käsitlev õpik valimis on 1983. a ilmunud **Sulev Vahtre, Helmut Piirimäe** „Meie kaugem minevik“⁹⁹ (S.Vahtre+Piirimäe-1983), mis ei olnud küll mõeldud „reaõpilasele“, vaid süvendatud kursuse jaoks. Kui eelmistes nimetatud õpikutes oli Rootsi aja põhiline autor S. Vahtre, siis selle puhul oli enamiku Rootsi aja peatükkide autor H. Piirimäe.

Selle autorite komplekti puhul paistab silma, et tegemist on tuntud või väga tuntud ajaloolastega – välja arvatud ehk Gustav Naan, keda üldiselt nimetatakse kosmoloogiks (muu hulgas defineerib ka ta enda poolt toimetatud Eesti Nõukogude Entsüklopeedia teda kui „kosmoloog ja filosoof“¹⁰⁰), kuid kes tegutses laial rindel ja kelle pärand ja tegevus olid omapärane segu andekusest ja oportunistist.¹⁰¹ Autorite põlvkond oli enamasti kõrghariduse omandanud juba Nõukogude korra tingimustes ja seega orienteerus hästi tollase ajalookirjutuse nõuetes. Samuti paistab silma nende tugevam seotus akadeemilise ajalookirjutusega: koostajad ja autorid olid reeglina tegevad Tartu Riikliku Ülikooli või Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi juures ning seejuures olid või jõudsid suhteliselt prominentsetele ametikohtadele – eks seegi oli märgiks ajalookirjutuse tähtsusest võimude silmis.

Antud uurimistöo mõttes oli neist olulisim Sulev Vahtre, kelle peamised huvialad olid allikaõpetus ja Eesti ajalugu, eriti just varasem, agraar- ja kultuuriajalugu, samuti ajalooline demograafia. Tema oli üks neist ajaloolastest, kes oli võimaluse piires opositsioonis valitseva

⁹⁶ Siilivask K. (toim.); Trummal, V.; Vahtre, S.; Konks, J.; Loone, L.; Palamets, H.; Moosberg, H.; Siilivask, K.; Plotnik, E.; Lõhmus, M. *Eesti NSV Ajalugu. Keskkooli IX–XI klassile*. Eesti Riiklik Kirjastus: Tallinn, 1959.

⁹⁷ Palamets, Hillar; Vahtre, Sulev. *Eesti NSV ajalooost. Lisamaterjale M. Netškina ja A. Fadejevi käsiraamatu „NSV Liidu ajalugu“ VII kl. juurde*. Eesti Riiklik Kirjastus: Tallinn, 1964.

⁹⁸ Kahk, Juhan; Palamets, Hillar; Vahtre, Sulev. *Eesti NSV Ajalooost. Lisamaterjali VII–VIII klassi NSV Liidu ajaloo kursuse juurde*. Valgus: Tallinn, 1967.

⁹⁹ Vahtre, Sulev; Piirimäe, Helmut. *Meie kaugem minevik. Fakultatiivkursuse õppematerjal Eesti NSV ajalooost vanimatest aegadest kuni XVII sajandi lõpuni*. Valgus: Tallinn, 1983.

¹⁰⁰ *Eesti Nõukogude Entsüklopeedia V. Maap–Pair*. Peatoim. Naan, Gustav. Valgus: Tallinn, 1973, lk 296.

¹⁰¹ Vt Õiglane, Harri; Kesküla, Kalev. *Paradoksaalne Gustav Naan*. – Eesti Ekspress, 04.02.1994, lk B4.

ajalookäsitlusega ja sellisena pigem rahvusliku kui nõukoguliku koolkonna esindaja.¹⁰² Samasse koolkonda võib liigitada Helmut Piirimäe, tema põhilisteks uurimisvaldkondadeks ongi peamiselt Rootsi aeg ja majandusajalugu.¹⁰³

Juhan Kahki peamised uurimisteemad olid talurahvauuringud, ennekõike talurahvarahutused ja agraarajalugu. Ta oli kahtlemata tähelepanuväärne uurija, olles Eestis esimene, kes kasutas ajaloo uurimisel statistilisi meetodeid.¹⁰⁴ Samas oli ta ka hea karjääriajaloolase näide – vastutasuks positsiooni eest oli ta meelsasti valmis sobituma režiimi nõuetega, viimaseid võib-olla teadlikult enda heaks ära kasutades.¹⁰⁵

Kui öelda veel ka paar sõna Artur Vassari kohta (keda võib tõenäoliselt pidada Naan-1951 Rootsi aja autoriks), siis ta alustas Tartu Ülikoolis arheoloogina, kuid pärast kommunistlikku riigipööret kvalifitseerus ümber ajaloolaseks. Ta kogus kurikuulsust uue võimu ees lipitsejana olles üks Hans Kruusi kodanlikus natsionalismis süüdistajaid ja ennekõike „eesti ja vene rahvaste ajaloolise sõpruse“ kontseptsiooni juurutajaid. Viimase kohta oli ta käsitlus kohati niivõrd ülepaisutatud, et teda on kahtlustatud isegi teema tahtlikus absurdini viimises.¹⁰⁶

Alapeatüki lõpetuseks veel paari sõna ühe Eesti NSVs ilmavalgust näinud õpiku kohta. Selleks oli Hillar Palametsa koostatud propedeutilise (sissejuhatava) ajalookursuse õpik.¹⁰⁷ See ilmus esimest korda 1960. a ja osutus ajahambale niivõrd hästi vastu pidavaks, et oli minimaalsete muutustega uustrukkidena kasutuses kuni Nõukogude aja lõpuni. Ka käesoleva uurimistöo autoril oli võimalus selle järgi – kuigi õpetaja poolt tugevalt tõlgendatuna ajastu vaimule vastavaks – saada 1989–1990 õppeaastal oma esimesed formaalsed ajalootunnid. Õpikus pidi olema teatud osa teemasid kaetud ka „vennasrahvaste“ ajaloo ja Rootsi aega selles sisuliselt ei käsitletud – seal oli põgus kokkupuude Põhjasõjaga ning umbmäärane talurahva elu-olu ja nende mõisnikepoolset rõhumist käsitlev peatükk, varasemates õpiku väljaannetes ka peatükk „Suure nälja“ kohta. Lisaks õpikutele anti välja ka ajaloo lugemikke, kuid nende näol oli tegu „valitud paladega“, mis ei andnud terviklikku käsitlust, seega siinkohal ma neid lähemalt ei vaatle. Rootsi aja kohta olid neis näited, mis ennekõike peegeldasid talurahva karmi kohtlemist – näiteks Adam Oleariuse reisikirja väljavõtted.

¹⁰² Vt Rosenberg, Tiit. *Ajaloolane ja aeg. Sulev Vahtre 75.* – Andresen, Andres (koost.). *Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks.* Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio: Tartu, 2001, lk 13–30.

¹⁰³ Vt *Helmut Piirimäe 70.* – Tuna 2000/4, lk 152–153.

¹⁰⁴ Vt Rosenberg, Tiit. *Juhan Kahk agraarajaloolasena.* – Ajalooline Ajakiri 1998/4 (103), lk 51–64.

¹⁰⁵ Vt Undusk, Jaan. *Eesti ajaloo kotkaperspektiivist. Minu vaidlus Brüggemanniga.* – Tuna 2002/3, lk 112–113.

¹⁰⁶ Vt Selart, Anti. *Kuidas Artur Vassar eestlased ja venelased sõbraks kirjutas.* – Kleio. Ajaloo Ajakiri. 1997/4 (22), lk 32–35.

¹⁰⁷ Palamets, Hillar. *Jutustusi kodumaa ajaloost. Õpik-lugemik IV klassile.* Eesti Riiklik Kirjastus: Tallinn, 1960.

Seoses režiimi murenemisega algas nõukogude aja lõpul periood, kus formaalselt kestis veel Eesti NSV, kuid reaalsed olud olid juba teised. Loomulikult avaldas see mõju ka ajalookirjutusele ning õpikutele: kuigi kohati jätkati inertsist nõukoguliku vormiga (näiteks mõnede teemavaliku ja sõnakasutuse aspektide poolest), siis sisuliselt pöörduti tagasi rahvusliku traditsiooni juurde. T. Rosenberg eristabki oma eesti ajaloo suurte narratiivide periodiseeringus seda eraldiseisva perioodi, üleminekuajana¹⁰⁸. Sellel perioodil võis märgata tugevat ühiskondlikku huvi rahvusliku ajaloo vastu, mida M. Tamm on nimetanud konservatiivseks revolutsiooniks ajalookäsitluses, mille eesmärk oli muuta eestlased uuesti oma ajaloo peremeesteks.¹⁰⁹

Kuna üleminekuajaks jäi üpris lühikeseks, siis seda ma antud uurimistöös raamis eraldiseisva perioodina ei käsitle, kuigi mõnes kohas kasutan näiteid tol ajal ilmunud õppevahenditest, milleks olid 1989. a ilmunud **Silvia Õispuu** toimetatud käsiraamatulaadne „Eesti ajalugu: konspektiivne õppematerjal keskkoolidele“¹¹⁰ kus Rootsi aja peatükid olid taas jagatud **Sulev Vahtre** ja **Helmut Piirimäe** vahel (Õispuu-1989, selle teose puhul kasutan koostaja nime, et vältida võimalikku segadust selle ja S.Vahtre+Piirimäe-1983 eristamisel) ja kollektiivi **Küllo Arjakas, Mati Laur, Tõnis Lukas, Ain Mäesalu** 11. klassi õpik¹¹¹ (Lukas-1991). Viimase teose juures pole küll peatükkide autoreid eraldi välja toodud, kuid kaasautorilt pärinevate andmete põhjal on selles nii Rootsi aeg kui ka Põhjasõda kirjutatud Tõnis Lukase poolt.¹¹² Lukas-1991 omab mõju ka taasiseseisvusperioodi käsitlemise juures, sest 1995. aastal ilmunud õpiku (lähemast järgmises peatükis, lk 31) Rootsi aja peatükid põhinevad paljuski sellel. Õispuu-1989 saatesõnas võetakse lühidalt kokku Eesti NSV ajalooõpetuse valupunktid: „1989/1990. õppeaastal õpitakse esmakordselt Eesti NSV üldhariduskoolis Eesti ajaloo süstemaatilist kursust. Ulatuslikuma mahuga ja otstarbekohase meetodilise aparatuuriga Eesti ajaloo õpikud loodame saada konkursi tulemusena. Ajalugu tõeselt peegeldavat õppematerjali on aga vaja kohe.“¹¹³

¹⁰⁸ Rosenberg 2001-a, lk 78–79.

¹⁰⁹ Tamm, Marek. *Kellele kuulub Eesti ajalugu?* – Vikerkaar 2009/7–8, lk 53–66.

¹¹⁰ Õispuu, Silvia (koost.); Laar, Mart; Palamets, Hillar; Piirimäe, Helmut; Vahtre, Sulev; Õispuu, Silvia. *Eesti ajalugu. 1. osa. Muinasajast kuni 19. sajandi lõpuni. Konspektiivne õppematerjal keskkoolile*. Valgus: Tallinn, 1989.

¹¹¹ Arjakas, Küllo; Laur, Mati; Lukas, Tõnis; Mäesalu, Ain. *Eesti ajalugu. Õpik 11. klassile*. Koolibri: Tallinn, 1991.

¹¹² Laur, Mati. E-kirjavahetus autoriga 28.04.2015.

¹¹³ Õispuu-1989, lk 3.

2.4. Taasiseseisvunud Eesti

Seosest Nõukogude ajalookirjutamise suunistest vabanemisega tõusis päevakorrale taas rahvuslik ajalookirjutus. Mõnes mõttes pöördui tagasi „esimese vabariigi“ aegse ajalookirjutuse juurde, teisalt tekkis teatav hegellik süntees selle ja Eesti NSV aegsete narratiivide vahel. Kadusid sellised puhtalt nõukogude korra ja nõukogude ajalookirjutusega seotud nähtused nagu „sõprus vene vennasrahvaga“ ning marksistlik ajaloostruktuur. Rootsi aeg ei ole küll ajaloo uurimise peateemade hulgas, kuid seda ka otseselt ei tõrjuta ja „hea Rootsi aja“ suhtes ollakse minu arvates üsna neutraalsel ja tasakaalukal seisukohal – pigem lõpetades selle hinnangu küsimärgiga. Üldine suhtumine ei ole enam mitte niiväga Rootsi-sõbralik, kuivõrd järgnevale Vene ajale vastanduv.

Kadunud on küll ranged riiklikud suunised – kuigi õppekirjanduse puhul mõjutab võimalikke käsitlusviise kindlasti riiklik õppekava ja seetõttu on õpikutel on teatav „ametliku ajalookäsitluse“ pitser. Samas on täheldatav „ühiskondlik tellimus“, seda eriti esimestel taasiseseisvuse aastatel, mille kohta võib ilmselt väita, et rahvas ootas, et talle antaks tagasi nõukogude korra poolt käest kistud ajalugu.

Rahvusriigi taastumisega on ka rõhuasetused õpetamisel muutunud ning tunduvalt on suurenenud lokaalajaloo tähtsus. 1992. a Eesti üldhariduskooli programmis¹¹⁴ on ära mainitud Nõukogude ajal tekkinud probleemid: „Pikkade aastakümnete jooksul pole koolides tõelist eesti ajalugu praktiliselt õpetatud. Puuduvad nii õpikud kui üldse igasugune kättesaadav lugemismaterjal.“¹¹⁵ Uue ajalooõpetuse keskse teljena on seal välja toodud kronoloogilise ja Eesti-kesksuse. Tõenäoliselt reaktsioonina nõukoguliku teleoloogilise ajalookäsitluse suhtes toodi sisse allikakriitika: „Õpilasel areneb teadmine, et mineviku suhtes eksisteerib mitmesuguseid interpretatsioone ning tal avaneb võimalus tutvuda mõningatega nende hulgas.“¹¹⁶ Rootsi aja käsitlemise juures on veel ka oluline, et õppeprogrammidesse on olnud sisse kirjutatud Läänemere-ruumi tähtsus. 1992. aasta programm mainis seda koguni ühe identiteedi osana, 1996. a¹¹⁷ ja 2002. a¹¹⁸ õppekavad aga nägid ette Eesti ajaloo käsitlemise koos Läänemere-ruumi ajalooaga. Tõenäoliselt võib siin aimata sarnaseid identiteediotsinguid nagu olid täheldatavad enne Nõukogude okupatsiooni. Samuti ilmus 1996. aasta õppekavasse

¹¹⁴ *Üldhariduskooli programmid. Ajalugu V–XII klass*. Õispuu, S. (koost.); Jaanson, K.; Kõiv, M.; Piirimäe, H.; Raudkivi, P.; Selirand, J.; Toomet, T. Eesti Vabariigi Haridusministeerium: Tallinn, 1992.

¹¹⁵ Sealsamas, lk 11.

¹¹⁶ Sealsamas, lk 5.

¹¹⁷ *Eesti põhi- ja keskkooli riiklik õppekava*. Vabariigi Valitsuse määrus nr 228, 28.09.1996. RT I 1996, 65, 1201. Viimati vaadatud 07.05.2015 veebiküljelt <https://www.riigiteataja.ee/akt/29725>.

¹¹⁸ *Põhikooli ja gümnaasiumi riiklik õppekava*. Vabariigi Valitsuse määrus nr 56, 01.06.2002. RT I 2002, 20, 116. Viimati vaadatud 07.05.2015 veebiküljelt <https://www.riigiteataja.ee/akt/162998>.

ajaloõpetuse dimensioonide määratlus: „Ajaloõpetuse dimensioonid on kronoloogiline, poliitiline, majanduslik, sotsiaalne, kultuuriline ja ideede dimensioon.“¹¹⁹

Seoses vabamate oludega on pärast taasiseseisvumist ilmunud praeguseks juba rohkem õpikuid kui kogu Eesti NSV ajal. Minu valimisse sattusid kaks õpikut, kus Rootsi aega käsitlev osa on pärit **Andres Adamsonilt**, üks kirjutatud kahasse **Sulev Valdmaaga**¹²⁰ (A. Adamson-1999), teine **Toomas Karjahärmiga**¹²¹ (A. Adamson-2004), üks õpik **Lauri Vahtrelt**¹²² (L. Vahtre-2004), üks **Mati Laurilt**¹²³ (Laur-2005) ja viimasena, kuigi kronoloogilises mõttes varaseimana õpik, kus Rootsi aja käsitus on suuresti üle võetud üleminekuaja juures mainitud Lukas-1991st, ehk siis põhi on pärit **Tõnis Lukaselt** ja töötlus **Mati Laurilt**¹²⁴ (Laur+Lukas-1995).

Need autorid (sünniaastatega 1955–1964) on kõik veel aktiivselt tegevad, aga hilisema analüüsi huvides üritan siiski paari sõnaga määratleda nende huvide sfääre. Siinkohal jätan välja Tõnis Lukase, kes Mati Laurilt pärineva informatsiooni kohaselt 1995. aasta õpiku koostamisel enam aktiivselt ei osalenud.¹²⁵ Selleks tuginen nende publikatsioonide nimestikele Eesti Teadusportaalil ja Eesti Rahvusraamatukogu rahvusbibliograafias. Mati Lauri publikatsioonide nimekiri¹²⁶ viitab tema suuremale huvile administratiiv- ja majandustemaatika vastu ning ennekõike 18. sajandi suhtes. Andres Adamsoni puhul on peamiseks huviteemaks olnud Liivi sõda, kuid ka Eesti „esimese vabariigi“ lõpuaeg¹²⁷, ning Lauri Vahtre tegutsemisvaldkond on olnud pigem kultuuri- ja mentaliteediajalugu¹²⁸.

¹¹⁹ Eesti põhi- ja keskhariduse riiklik õppekava 1996.

¹²⁰ Adamson, Andres; Valdmaa, Sulev. *Eesti ajalugu gümnaasiumile*. Koolibri: Tallinn, 2001.

¹²¹ Adamson, Andres; Karjahärm, Toomas. *Eesti ajalugu gümnaasiumile*. Argo: Tallinn, 2004.

¹²² Vahtre, Lauri. *Eesti ajalugu gümnaasiumile*. Ilo: Tallinn, 2004.

¹²³ Laur, Mati; Mäesalu, Ain; Tannberg, Tõnu; Vent, Ursula. *Eesti ajalugu I. Muinasajast 19. sajandi lõpuni. Õpik gümnaasiumile*. Avita: Tallinn, 2005.

¹²⁴ Mäesalu, Ain; Lukas, Tõnis; Laur Mati; Tannberg, Tõnu. *Eesti ajalugu I*. Avita: Tallinn, 1995.

¹²⁵ Laur, Mati. E-kirjavahetus autoriga 28.04.2015.

¹²⁶ Eesti Teadusportaal. Mati Lauri kirje. Viimati vaadatud 05.05.2015 läbi veebikülje:

<https://www.etis.ee/portaal/isikuCV.aspx?PersonVID=1162&lang=et>.

¹²⁷ Eesti Teadusportaal. Andres Adamsoni kirje. Viimati vaadatud 05.05.2015 läbi veebikülje:

<https://www.etis.ee/portaal/isikuCV.aspx?PersonVID=37882>.

¹²⁸ Eesti Rahvusbibliograafia. Autoriotsing „Vahtre, Lauri“. Viimati vaadatud 05.05.2015 läbi veebikülje:

http://erb.nlib.ee/?komp=&otsi=Vahtre%2C+Lauri%2C+1960-®ister=autorid&r_oid=12213799.

3. AJALOOÕPIKUTE SISU KVANTITATIIVNE KONTENTANALÜÜS

Sellest, kui palju on õpikutes ruumi pühendatud mingitele teemavaldkondadele, võib teha järeldusi selle kohta, kui tähtsaks peab konkreetset valdkonda vastava õpiku autor või kui tähtsaks peetakse seda ühiskonna/eliidi poolt. Selle uurimiseks kodeerisin ma õpikutekstid vastavalt sisule ja grupeerisin need teemavaldkondadest lähtuvalt. Siinkohal tuleb silmas pidada, et tegemist on üldiselt ajastute „koondporteedega“, mis peegeldavad erinevate perioodide üldist suhtumist konkreetsetesse teemadesse. Kuna erinevad õpikud ei pruugi olla üles ehitatud ühise skeemi järgi, ei pruugi need teemad olla ühe õpiku piires rangelt üksteisest eraldatavad ning nad ei pruugi olla kajastatud kõigis kindla perioodi õpikuis. Samuti võib mõni valitud teostest oma kaasaegsetega kohati ka teatavas vastuolus olla.

Kodeerimisprotsessi on kirjeldatud „Metoodika“ peatükis, kuid siinkohal kordan lugemise hõlbustamiseks veelkord ülevaadet minu poolt välja toodud teemavaldkondadest ja nendes kajastuvatest märksõnadest.

1. Haldus: Siinsete provintside valitsemine/administreerimine, rüütelkondade omavalitsus, keskvõimu ja aadli omavahelised suhted. Osaliselt hõlmas see ka kohtu- ja maksuteemasid ning seadusandlust.

2. Majandus: Peamiselt linnade elu ja kaubandust käsitlevad lõigud, samuti makromajanduslikud protsessid. Osaliselt paigutasin siia alla ka maksuteemad. Talupoegade igapäevaelu puudutavad küsimused läksid rahvastiku teemasse, muuhulgas ka koormiste temaatika, kuna ajalooõpikutes on seda kirjeldatud ennekõike talupoegadest lähtuvalt.

3. Rahvastik: Siin on kokku võetud põhiliselt need lõigud, mis käsitlesid talupoegade igapäevast elu-olu ja nende staatust, samuti rahvastikuprotsessid (ränded, rahvastiku vähenemised sõdade ja näljahäda tõttu).

4. Kultuur: Siin eristasin kolm alateemat, mida ma ei tahtnud nende suure seotuse tõttu päris iseseisvate teemadena käsitleda. Esiteks **religioon** – ennekõike kirikukorraldust puudutavatest lõikudest, aga osaliselt läksid siia alla ka vaimulik kirjandus, köstrikoolid ja kõik muu, mis aitas kaasa luterluse levikule Eestis, samuti osaliselt nõiaprotsessid. Teiseks **haridus** – siia alla mahtusid nii ülikooli- ja gümnaasiumiharidus, rahvaridus kui osaliselt ka köstrikoolid. Kolmas alateema oli „**muu**“ **kultuur:** aineiline kultuur, rahvausund, keele arengut puudutavad teemad, raamatud jms.

5. Taust: Teemad, mida kaeti õpikutes küll Rootsi aega puudutavates peatükkides, kuid mis otseselt ei olnud seotud Rootsi võimuga Eesti- ja Liivimaal. Siia alla paigutasin üldised rahvusvahelised suhted, Rootsi „emamaa“ poliitilised arengud, Rootsi kuningate iseloomustused jms.

Pärast valitud allikate kodeerimist vastavalt peatükis „Metoodika“ kirjeldatud meetoditele, sain tulemuseks järgmise teemavaldkondade protsentuaalse jaotumise, ümardatud üks koht pärast koma.

Tabelites esinevad võimalikud kõrvalekalded liidetavate summas lahtris „Kultuur kokku“ on tingitud ümardamisest.

TABEL 1. ROOTSI AJA PEATÜKKIDES ESINEVATE TEEMAVALDKONDADE KAJASTATUSE PROTSENTUAALNE JAOTUS AJALOOÕPIKUTES /

TABLE 1. PERCENTAGES OF COVERED TOPICS IN HISTORY TEXTBOOKS BY SINGLE VOLUME.

Õpik	Haldus	Majandus	Rahvastik	Kult. kokku	Kultuur	Haridus	Religioon	Taust
Eisen-1919	20,7	3,0	16,0	17,9	5,4	0,5	12,0	42,4
Kampmann-1919	19,1	7,5	22,6	40,4	13,6	22,5	4,4	10,3
Reiman-1920	38,7	3,4	6,3	38,7	15,8	9,7	13,2	12,9
J.Adamson-1930	30,5	6,3	14,7	27,4	7,4	13,7	6,3	21,1
Asson-1936	28,4	12,6	19,4	29,9	14,0	7,8	8,2	9,6
J.Adamson-1936	44,1	14,3	17,0	16,8	5,0	5,9	5,8	7,7
Konks-1938	29,3	4,4	22,8	35,3	10,5	13,5	11,4	8,1
Madisson-1939	29,9	19,8	28,1	20,2	6,9	7,5	5,9	2,0
Naan-1951	21,5	19,2	33,8	20,3	6,1	8,3	5,9	5,2
S.Vahtre-Konks-1959	14,0	12,8	45,0	25,5	13,6	8,5	3,4	2,7
S. Vahtre-1962	27,3	15,9	34,1	22,7	0,0	18,2	4,5	0,0
S.Vahtre-Kahk-1967	19,0	9,8	35,9	27,9	9,0	15,2	3,7	7,4
S.Vahtre-Piirimäe-1983	9,9	25,1	27,1	35,8	13,3	18,3	4,3	2,0
Laur+Lukas-1995	24,9	15,1	20,1	35,8	15,7	10,9	9,2	4,1
A.Adamson-1999	24,8	11,6	12,6	24,1	11,0	7,6	5,5	26,9
A.Adamson-2004	25,5	7,5	18,6	23,4	12,3	7,1	4,0	25,1
L.Vahtre-2004	16,3	7,2	17,0	34,5	18,5	7,3	8,6	25,0
Laur-2005	18,5	24,2	25,5	22,7	6,3	7,9	8,5	9,1

Grupeerides samu andmeid perioodide kaupa, avaneb järgmine pilt:

TABEL 2. ROOTSI AJA PEATÜKKIDES ESINEVATE TEEMAVALDKONDADE KAJASTATUSE PROTSENTUAALNE JAOTUS GRUPEERITUD PERIOODIDE KAUPA /

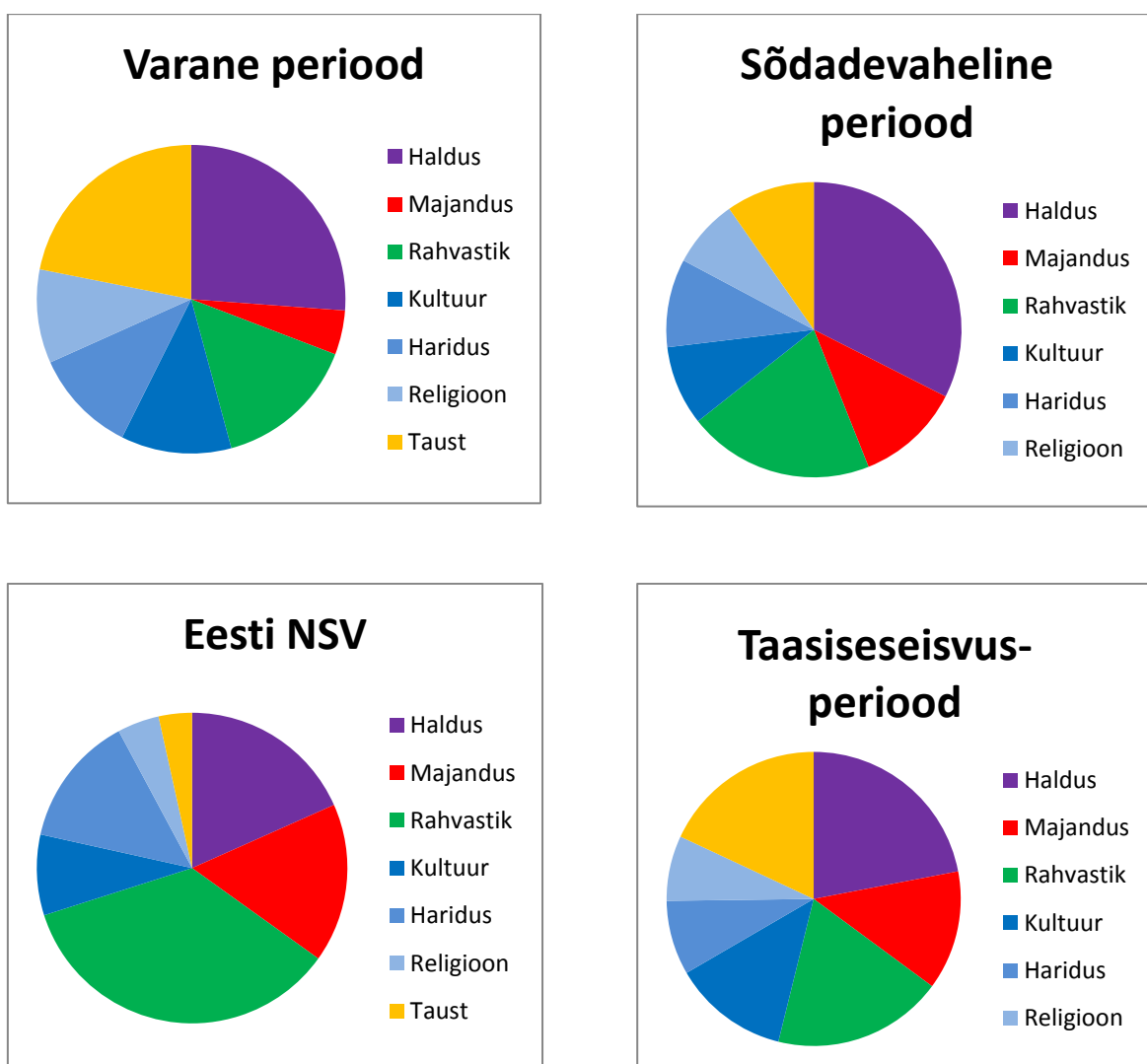
TABLE 2. PERCENTAGES OF COVERED TOPICS IN HISTORY TEXTBOOKS GROUPED BY PERIODS

Periood	Haldus	Majandus	Rahvastik	Kult. kokku	Kultuur	Haridus	Religioon	Taust
Varane periood	26,2	4,6	15,0	32,3	11,6	10,9	9,8	21,9
Sõdadevaheline periood	32,5	11,5	20,4	25,9	8,7	9,7	7,5	9,7
Eesti NSV	18,3	16,6	35,2	26,4	8,4	13,7	4,4	3,5
Taasiseseisvunud Eesti	22,0	13,1	18,7	28,1	12,8	8,2	7,2	18,0

Parema visuaalse ülevaate huvides kuvan needsamad tulemused ka eri perioodide kohta kehtivate sektordiagrammidena:

JOONIS 1. ROOTSI AJA PEATÜKKIDES ESINEVATE TEEMAVALDKONDADE SUHTELINE KAJASTATUS SEKTORDIAGRAMMIDENA GRUPEERITULT PERIOODIDE KAUPA /

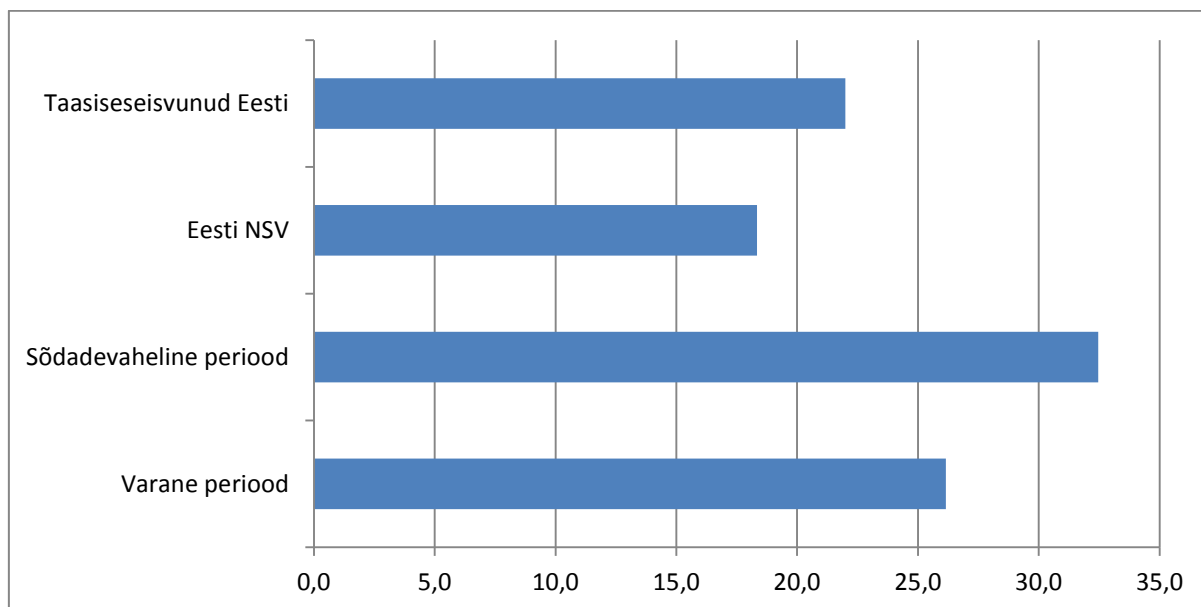
CHART 1. PIE CHART OF COVERED TOPICS IN HISTORY TEXTBOOKS GROUPED BY PERIODS

Vaadeldes valdkondi ükshaaval, võib täheldada järgmisi tendentse:

3.1. Haldus

GRAAFIK 1. HALDUSTEEMADE KAJASTAMISE MAHT ERINEVATEL AJAPERIOODIDEL /
GRAPH 1. COVERAGE OF ADMINISTRATIVE TOPICS IN DIFFERENT PERIODS

Halduse puhul võib öelda, et seda on kajastatud eri perioodidel üsna erinevalt – vahe on pea kahekordne – ning samuti võib täheldada suuri kõikumisi sama perioodi õpikute vahel.

Varastest õpikutest oli see teema väga olulisel kohal Reiman-1920s, samas kui Kampmann-1919 ja Eisen-1919 jäid selles osas tagasihoidlikumaks. Ühest küljest võis põhjus olla autorite isiklikes eelistustes ja huvialades, kuid oma osa mängis tõenäoliselt ka olemasolev uurimuslik baas. Kuna siinse ajaloo olid seni tegelenud peaaesjalikult baltisakslastest uurijad, kelle huvifääris oli ennekõike ülemkihtide-, õigus- ja poliitiline ajalugu, oli ka haldusteema suhteliselt paremini läbi uuritud. Reiman tugines nende töödele ja kuigi eesti rahvusliku ajalookirjutajana, laenates siinkohal H. Rebase väljendit, „võitles teisel pool barrikaade“¹²⁹, mõjutas see teda rääkima samadest sündmustest ja samal teemal.

Sõdadevahelisel perioodil on haldustemaatika kajastatud suhteliselt kõige rohkem – 32,5%. Eriti suur oli selle teema tähtsus J.Adamson-1936s, kuid ka kõigis teistes selle perioodi õpikutes oli sellele pühendatud tähelepanu rohkem kui muudel perioodidel keskmiselt. Selle põhjuseks võib pidada üldist soosivat suhtumist Rootsi aja suhtes. Kuna kooliprogrammides

¹²⁹ Rebas 1988, lk 63.

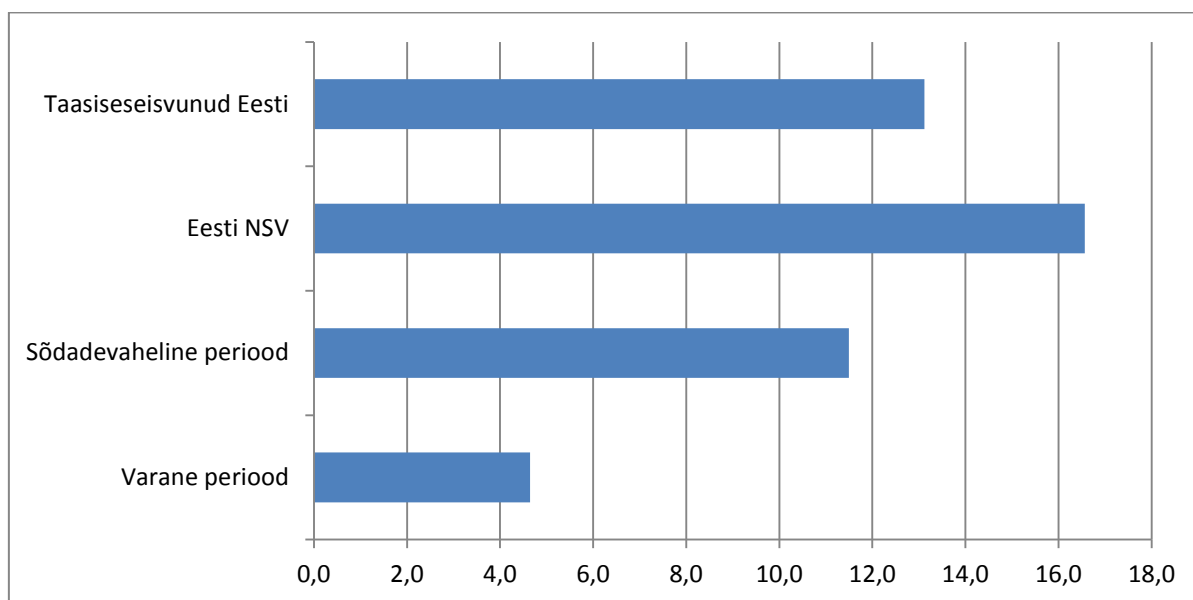
oli selle perioodi käsitlemiseks ette nähtud suhteliselt palju ruumi, sai rohkem pühenduda alateemadele, mis hiljem pigem kärpimisele kuulusid – ja Rootsi aja puhul osutusid selleks haldusküsimused. Teine aspekt oli iseseisva riigi tekkimisega kaasnenud huvisfääride piiritlemine – keskenduti rohkem Eesti ajaloole, mistõttu tõmmati varasema perioodiga võrreldes kokku taustateemasid. Samuti võib eeldada mõneti ka V. Reimani traditsiooni edasikestmist õppekirjanduses: kuna varasemad õpikud mõjutavad hilisemaid, olles nendele eeskujuks, jätkati uute õpikutega võimaluse korral juba sissetallatud rajal.

Eesti NSVs ei olnud selle teema uurimisega tegelemine eriti soositud. Seda mõjutas üldine tähelepanu pööramine pigem lähiajaloo sündmustele ning sellele lisanduv doktriin Eesti loomulikust seotusest Venemaaga tähendas, et Rootsi võim kui selline oli valitseva režiimi jaoks pigem „ajalooline eksitus“ ning uurimisteemana tervikuna perifeerne. Haldussuhete puhul lisandus veel see, et marksistliku ajalookäsitluse kohaselt oli tegemist niikuinii iganenud ja tagurliku ühiskonnakorraldusega – mis omakorda tõrjus antud teema veelgi enam kõrvale. Seega ei ole üllatav, et Eesti NSV ajalooõpikutes oli sellele teemale pühendatud eri perioodide seast kõige vähem ruumi (18,3%). Teiste selle perioodi õpikute seast eristub tugevalt S.Vahre-1962, kus sellele teemale oli pühendatud 27,3%. Kõige tõenäolisem seletus sellele anomaaliale on juhuslik variatsioon – kuna nimetatud õpikus oli Rootsi ajale pühendatud ruum äärmiselt napp, siis mõjutas mõne üksikküsimuse kajastamine või mittekajastamine tuntuvalt ka kogu teemadevaliku esinemissagedust.

Pärast taasiseseisvumist on selle teema kajastamine õpikutes mõnevõrra ühtlustunud – vahe suurima ja väikseima kajastuse vahel on alla 10 protsendipunkti. Kuigi võrreldes Eesti NSV perioodiga on teema kajastatus kasvanud, jääb see alla varasemate perioodide tasemele. Tõenäoliselt on selle taga sotsiaal-, majandus- ja kultuuriajaloo teemade tähtsustumine ajalooõpetuses ja ka ajaloo uurimises üldiselt – uurimisteemana ei ole see valdkond kaasajal väga aktuaalne.

3.2. Majandus

GRAAFIK 2. MAJANDUSTEEMADE KAJASTAMISE MAHT ERINEVATEL AJAPERIOODIDEL /
GRAPH 2. COVERAGE OF ECONOMIC TOPICS IN DIFFERENT PERIODS

Selle teema puhul võivad tulemused olla mõjutatud minu poolt kasutatud meetoditest, mille järgi mõned majandusküsimused paigutusid hoopis rahvastiku alla. Paistab silma, et võrreldes ülejäänud perioodidega on varastes õpikutes majandusteema selgelt alakajastatud, eriti võib nii väita Reiman-1920 ja Eisen-1919 puhul. Üks võimalik seletus sellele on autorite soov kirjutada pigem ajalugu populariseeriv teos. Kuna majandusteema on erihariduseta lugeja jaoks mõnevõrra igavam ja raskemini hoomatav, võis sellest üle libisemine olla autorite teadlik valik. Samuti ei pruukinud autorid ise olla sellest temast väga huvitatud, kuna nende huviala oli pigem kultuuri- ja poliitiline ajalugu. Kui need aspektid kõrvale jätta, siis teine loogiline seletus on, et Rootsi aja majandusküsimused ei olnud selleks hetkeks eriti uuritud, sellega hakati tegelema hiljem, kui tekkis rahvuslik ajaloo-uurijate kaader.

Ülejäänud perioodide puhul võib tähele panna, et erinevused perioodide vahel on taas väiksemad kui perioodisiseselt. Iseseisvunud Eestis pälvis siinse ala majanduslik olukord ja areng rahvusajaloo osana varasemast suuremat tähelepanu, niisamuti arenes ka üldine majandusajaloo uurimine. Suuresti majanduslikel põhjendustel põhines ka „vana hea Rootsi aja“ müüdi kahtluse alla seadmine. See kajastus omakorda õpikutes – kuigi võib täheldada, et erinevate õpikute puhul oli majandusele pühendatud ruum üsna erinev.

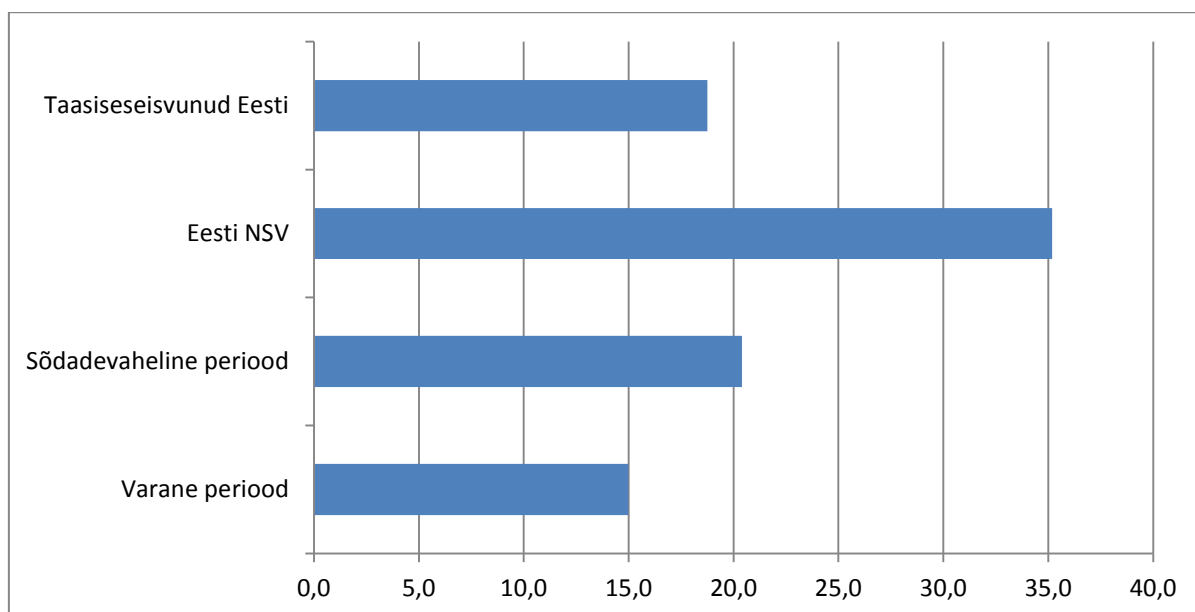
Seoses marksistliku ajalookäsitluse, ajaloolise materialismi mõjudega, mille kohaselt on ajaloo põhiliseks mootoriks majandus- ja tootmisprotsessid, oli Eesti NSVs

majandustemaatika uurimine suhteliselt soositum – ja seetõttu oli ka loogiline, et majandustemaatika oli õpikutes suhteliselt paremini esindatud. Eriti paistab see silma S.Vahre+Piirimäe-1983 puhul, mis oligi pigem mittepoliitilise ajaloo kallakuga õpik ja mille puhul tõenäoliselt mängis olulist rolli faktor, et Rootsi aja majandusajalugu oli Helmut Piirimäe põhiliseks uurimisteenaks.

Taasiseseisvunud Eestis on majandusküsimustele pühendatud ruum õpikutes tugevalt kõikunud. Võib arvata, et selgete poliitiliste suunitluste puudumisel on iga autor ise valinud, kui palju või vähe ta sellele küsimusele tähelepanu pöörab, ja nii ongi näiteks pigem halduslik-majanduslike huvidega autor Laur-2005s sellele märksa rohkem ruumi andnud kui kultuuriajaloo taustaga autor L. Vahre-2004s.

3.3. Rahvastik

GRAAFIK 3. RAHVASTIKUTEEMADE KAJASTAMISE MAHT ERINEVATEL AJAPERIOODIDEL /
GRAPH 3. COVERAGE OF POPULACE TOPICS IN DIFFERENT PERIODS

Ka seda teemat kajastati kõige napimalt varasel perioodil – kuigi vahe iseseisvusperioodidega ei ole väga suur. Esmapilgul mõjub see üllatavana, eriti seetõttu, et kõige napimalt leidis seda Reiman-1920s – mis kummatigi oli kirjutatud ennekõike eesti rahvast silmas pidades. Siinkohal tuleb taas ilmselt mängu historiograafiline taustsüsteem: eesti ajalookirjutuse

eeskujuks olnud baltisaksa ajaloo-uurijate jaoks ei olnud talurahva- ja rahvastikuajalugu huvipakkuv teema ja seega ei oldud selle uurimisega eriti tegeletud.

Seoses rahvusliku ajalooteaduse sünniga ja Eesti iseseisvumisega muutus eestlaste ajalugu olulisemaks teemaks ning talurahva- ja agraarajalugu said üheks peamiseks Eesti ajaloolaste teemaks. Loomulikult tegeleti ka teiste teemadega, kuid uue põlvkonna prominentsemaks ajaloolaseks tõusnud H. Kruus sõnastas põhimõtted, mille kohaselt üks Eesti ajaloo uurimise keskne teema on ja peab olema eesti rahva elu ja olustik kogu orjuse ajajärgul.¹³⁰ Taasiseseisvumise järgselt on seda teemat kajastatud umbkaudu samal tasemel, üldiselt küll pöörates tähelepanu rohkem rahvastikuprotsessidele, mitte igapäevaelule, mis oli teema põhiliseks sisuks enne Teist maailmasõda.

Selle teema puhul paistab väga tugevalt välja, et Nõukogude korra ajal oli see selgelt eelisarendatud. Kui muude Rootsi ajaga seotud teemade uurimise suhtes režiimi huvi puudus, siis talurahva kui ühe peamise tootliku jõu ajaloo uurimine oli uute ideoloogiliste nõudmistega igati kooskõlas. Selle teema uurimine pakkus väljundit nii režiimitruumatele kui ka pigem opositsioonilisematele ajaloolastele. Kui esimesed said keskenduda klassivõitluse ja eksploateerimise temaatikale, siis teistel oli võimalus tegeleda rahva igapäevaelu, kultuuri ja rahvastikuprotsessidega. Seega võimaldas see temaatika jätkata ühest küljest varasema eesti ajaloo uurimise traditsiooniga¹³¹ kuid samas sobituda ka nõukogude režiimi huvidega. Ilmusid ka uued originaalsed uurimused, mille autorid (ennekõike S. Vahtre ja H. Piirimäe) osalesid ka õpikute koostamisel. Kõike seda arvestades ei ole väga üllatav, et Eesti NSV õpikuis on rahvastikuteemat rohkem kui teistel perioodidel – põhimõtteliselt oligi tegemist nende õpikute tähtsaima teemaga, mis hõlmas keskmiselt rohkem kui kolmandiku kogu Rootsi ajale pühendatud ruumist, S.Vahtre-Konks-1959 puhul isegi ligi poole (45%).

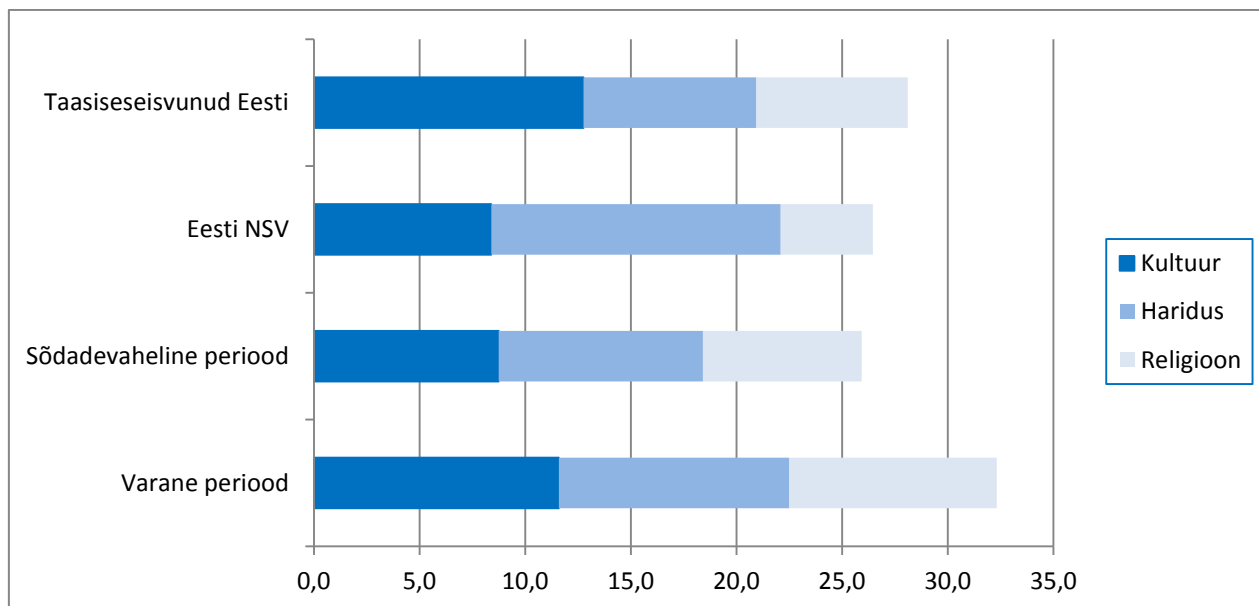
¹³⁰ Kruus, Hans. *Ärkamisaja pärandus Eesti ajaloo uurimisele (Akadeemilise Ajaloo-Seltsi juubeliaktusel 4. V 1930 peetud kõne)*. – Ajalooline Ajakiri 1930/3, lk 136.

¹³¹ Jansen 1998, lk 111–112.

3.4. Kultuur

GRAAFIK 4. KULTUURITEEMADE KAJASTAMISE MAHT ERINEVATEL AJAPERIOODIDEL /

GRAPH 4. COVERAGE OF CULTURAL TOPICS IN DIFFERENT PERIODS

Kultuuriteema on olnud eesti ajalookirjutuses alati suhteliselt tähtsal kohal. Nagu näha jooniselt, on seda kajastatud kõikidel perioodidel suhteliselt võrdselt. Teatav vahe on küll olemas, kuid see on väiksem kui teiste teemade puhul.

Varase perioodi õpikuis on sellele pühendatud enim ruumi. Seejuures oli see teema väga nõrgalt kajastatud Eisen-1919s, kus näiteks haridusest praktiliselt ei räägitagi. Seega Reiman-1920s ja Kampmann-1919s olid kultuuriküsimused veelgi rohkem esile tõstetud. Ühest küljest seletab seda Eesti ajalookirjutuse tekkimine kultuuriajaloolise koolkonna kaudu, teisalt tuli kindlasti mängu autorite isiklik huvi profiil – ehk siis kirikuõpetaja V. Reiman ja haridus/kirjandusloolane M. Kampmann panid kirja selle, mis enda hingele lähedasem tundus. Sõdadevahelisel perioodil on kultuuriteemasid kajastatud kõige vähem (25,9%), kuigi vahe hilisemate perioodidega on napp. Siin on märgatav suur erinevus õpikute puhul – nii on J. Adamson-1936s seda üsna vähe (16,8%), samas kui Konks-1938 on väga kultuurilembene (35,3%). Samas jälle J. Adamson-1930 sisaldab võrreldes J. Adamson-1936ga kultuuriteemasid rohkem.

Eesti NSVs ja taasiseseisvumise järel on õpikutes kultuuriteemale pühendatud ruumi suhteliselt sarnaselt ja kuigi eri õpikutes kajastamise määr kõigub, siis tõenäoliselt on see tingitud autorite poolsetest valikutest. Eesti NSVs eristus teistest S.Vahtre+Piirimäe-1983,

mis oligi koostatud mõnevõrra teistsuguse rõhuasetusega kui „tavalised“ ajalooõpikud. Taasiseseisvumise järel võib taas täheldada majandusteemas välja toodud autorite eelistuste pöördkülge: seekord on kultuuriajaloolise taustaga L.Vahre-2004 pühendanud sellele kolmandiku jagu rohkem ruumi kui Laur-2005. Miks Laur+Lukas-1995s seevastu kultuuri niivõrd palju on, on tõenäoliselt seletatav Lukas-1991 mõjudega. Seal oli kultuuriteemade osakaal samuti umbes kolmandik üldmahust ning Laur+Lukas-1995 Rootsi aja käsitus põhineb tugevalt tollel õpikul.

Mis puutub kultuuri alateemade jaotusesse, siis paistab silma, et üldiselt on perioodidel tervikuna kultuuri (kitsamas mõttes), hariduse ja usuküsimuste kajastamine suhteliselt võrdne. Loomulikult erineb see taas õpikuti, nt. Kampmann-1919s oli palju ruumi pühendatud haridusele ja usuteemasid kaeti napilt, samas kui Eisen-1919 jättis hariduse vaatluse alt välja – mille puhul võib põhjuse leida tõenäoliselt tema õpiku saamisloost (vt lk 16). Sarnane on olukord ka teistel perioodidel – ühed autorid rõhuvad pigem ühele, teised teisele tahule, kuid kokkuvõttes on need kolm teemat suhteliselt tasakaalus.

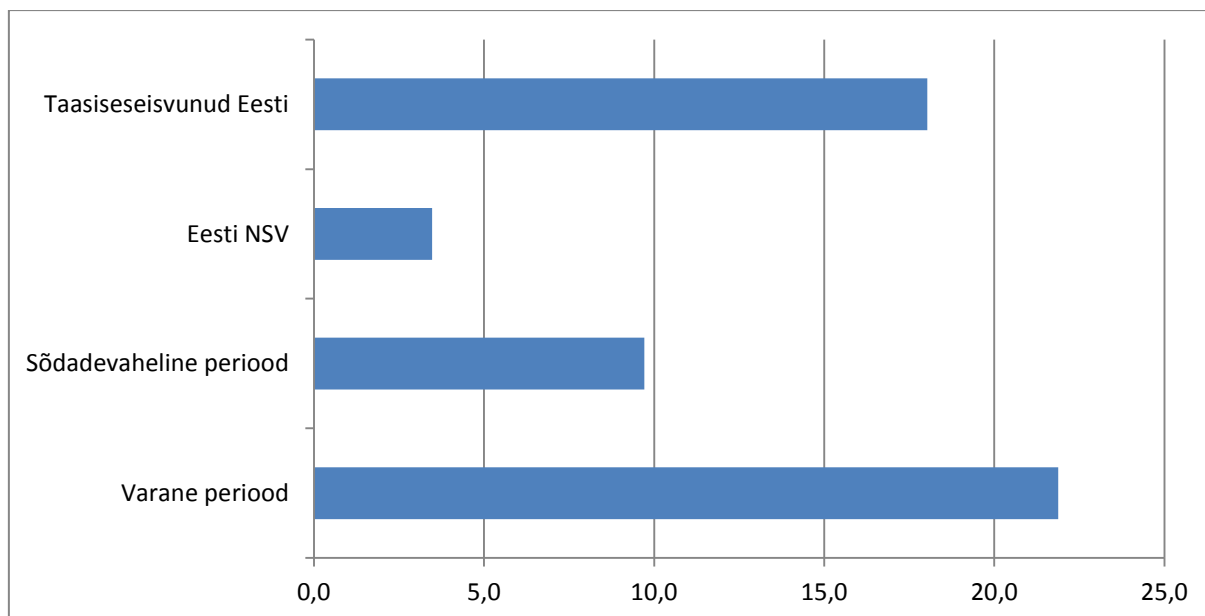
Suure erandina torkab silma Eesti NSV, mille õpikutes vähenes tunduvalt usuküsimuste kajastamine – ja teemasiseselt kompenseeriti see pigem haridusküsimuste käsitlemisega. See on kooskõlas „ametliku“ suhtumisega ja sellisena täiesti loogiline. Kuna Nõukogude režiim oli religiooni eitav, siis sellistele teemadele nagu kirikukorraldus jms. ei peetud vajalikuks ruumi leida. Selle arvelt uuriti pigem haridusajalugu, kuna see teema oli ka tollel perioodil au sees. Haridusteema osakaalu õpikutes tõstis ilmselt see, et kui muudel perioodidel oli see usuteemaga rohkem läbi põimitud, siis nüüd see seos nõrgenes, kuigi ei kadunud.

Taasiseseisvumisjärgselt on taastunud kõigi kolme teema suhteliselt võrdne esitamine, kuid väike ülekaal on siiski üldkultuurilistel teemadel. Selle taga on tõenäoliselt moodsa ajalookirjutuse mõjud: tuntakse huvi ka teemade vastu, millest ei ole nii otsesid jälgi, ning kasutatakse rohkem mittekirjalikke allikaid – ja selline lähenemine mõjutab ajalooõpikute sisu.

3.5. Taust

GRAAFIK 5. TAUSTATEEMADE KAJASTAMISE MAHT ERINEVATEL AJAPERIOODIDEL /

GRAPH 4. COVERAGE OF CONTEXTUAL TOPICS IN DIFFERENT PERIODS

Paistab silma, et üldistele, Eestiga otseselt mitte seotud teemadele on varasel perioodil pööratud kaugelt kõige suuremat tähelepanu. Eriti saab seda väita Eisen-1919 puhul, kus need moodustasid 42,4% üldmahust. Tõenäoliselt on sellele mitu seletust. Esiteks võib välja tuua ajaloo populariseerimisvajaduse – õpikud sündisid ajal, mil ajaloolast kirjandust oli napilt, ning seetõttu ei saanud eeldada lugejate laialdasemaid teadmisi taustsüsteemi kohta – mis tähendab, et seda tuli rohkem avada. Teiseks olid nii M. J. Eiseni kui V. Reimani raamatud mõeldud ennekõike üldkäsitlustena ja seega ei olnud õpiku laadis kirjutatud. Kuigi Eiseni teos oli oma esialgsel kujul õpiku ümbertöötus, oli selle eeskujuks olnud teos mõeldud sakslasest õpilasele ning seetõttu ka vastavas laadis koostatud, mis omakorda ilmselt mõjutas Eiseni versiooni.

Muude perioodide puhul on üldiselt keskendunud rohkem konkreetsetele Eesti asjadele, mis tähendab, et taustast on räägitud vähem. Sõdade vahel üritati õpikutes küll rohkem Eesti ajalugu seostada laiemaga ajaloo, kuid näiteks Madisson-1939 sellele praktiliselt ruumi ei pühenda.

Eesti NSV puhul jäi selle teema kajastamine õpikuis ülinapiks. Põhjused olid needsamad, mis haldustemaatika puhul. Ametliku ajalookäsitluse kohaselt oli Rootsi võõrriik ja Venemaa „oma“ ning Rootsi võim Eestis aladel ei olnud vastavalt sellele „loomulik“. Seega ei olnud

antud teema uurimisobjektina aktuaalne ning selle kajastamine õpikutes otstarbekohane ning Rootsi aja kajastamiseks ette nähtud napp ruum täideti režiimi jaoks olulisemate teemadega, ennekõike rahvastiku ja majandusega.

Taasiseseisvunud Eesti puhul on taustateemade kaetus väga konkreetsetelt õpikust sõltuv – A. Adamsoni mõlemad õpikud ja L.Vahtre-2004 on seda avanud suhteliselt põhjalikult (jäädes alla vaid Eisen-1919le), teistes selle perioodi õpikuis aga on seda oluliselt vähem. Võrreldes sõdadevahelise ja eriti Eesti NSV perioodiga on seda siiski märksa rohkem. Põhjus võib olla ajalookirjutuse perspektiivi nihkumine – Eesti asju käsitletakse taas rohkem kooskõlas ülejäänud maailmas toimunud sündmustega, millele viitab näiteks õppekavadesse jõudnud Läänemere ruumi eraldi äramainimine, mis viimasest õppekavast on küll juba taas kadunud.

Selle alapeatüki lõpetuseks esitan veel ühe kokkuvõtliku hinnangulise tabeli erinevate nimetatud teemade (v.a taustateemad) soodustatusest/mittesoodustatusest uurimisteemadena. Siinkohal on arvestatud ennekõike kahe kriteeriumi koosmõju: „ülalt“ tulevat ametlikku tellimust ja olemasolevat uurimuslikku baasi – st. võimalust toetuda olemasolevatele uuringutele. Kahtlemata on alati olemas teatav üldrahvalik huvi rahvusliku ajaloo suhtes ning selline „altpoolt“ tulev ühiskondlik tellimus mõjutab ka uurimisteemade ringi, kuid selle mõju ulatust on raske hinnata, seega pole siin selle võimalikku mõju arvesse võetud. Plussmärk tabelis tähendab, et tingimused antud teema uurimiseks olid soodsad, miinusmärk tähistab ebasoodsaid ja null neutraalseid olusid.

TABEL 3: ERINEVATE TEEMAVALDKONDADE SOODUSTATUS UURIMISTEEMANA ERINEVATEL AJAPERIOODIDEL /
TABLE 3 FAVOURABILITY OF DIFFERENT TOPICS AS A RESEARCH FIELD BY PERIODS

Teema /periood	Varane	1920-40	Eesti NSV	1990-...
Haldus	+	0	-	0
Majandus	-	0	+	+
Rahvastik	-	+	+	+
Kultuur:				
Religioon	+	0	-	0
Haridus	0	+	+	+
"muu kultuur"	0	+	0	+

Nagu näha, siis iseseisvusaegadel ei ole minu hinnangul ühegi teema puhul otseselt takistusi olnud, lihtsalt mõned teemad on olnud pigem väheaktuaalsed ja „Esimese Vabariigi“ puhul veel ka korralikult läbi uurimata. Varase perioodi puhul kärpis enamuste teemade puhul hinnat ennepõike madal uurituse tase, kuid samuti pärssis Vene riiki kuulumine ja „heaks“ sai hinnata vaid nende teemade uurimise võimalusi, kus baltisaksa ajaloolased olid juba suure töö ära teinud. Eesti NSV puhul on aga märgatav teatav teemade kanaliseeritus – oli teemasid, mida oli mittesoovitav, et mitte öelda võimatu, uurida, veel enam õpikus kajastada, sestap tuli pigem keskenduda teistele.

3.6. Järeldused

1. Teemavaldkondade kajastamine Eesti ajalooõpikutes on olnud kooskõlas üldiste historiograafiliste tendentsidega. Sellele viitavad nii taustsüsteemiga tutvumisel leitud eeldused kui ka käesoleva uurimistöö tulemuste võrdlemine H. Rebase järeldustega üldkäsitlete kohta, kus üldiselt on sarnaste perioodide kohta täheldatavad valdkondade kajastuses sarnased jooned.¹³²

Kuna ajalooõpik on osa „ametlikust“ ajalookirjutusest, peab see vastama teatud nõuetele, mis avalduvad ennepõike riiklikus õppekavas ja selle sihiseades. Sellest tulenevalt on tähtsaim Eesti ajalooõpikute sisu määranud tegur olnud ametlik tellimus. Iseäranis on see täheldatav Eesti NSV perioodil, kui ajalooõpetus oli riiklike struktuuride teravdatud tähelepanu all ja ka ajalookirjutusele tervikuna olid antud ette väga ranged raamid.

Ka muudel perioodidel on ajalooõpikutes ja üldises ajalookirjutuses kajastatu olnud vastavuses üldise ajalookirjutusliku taustaga. Tõenäoliselt võib põhjuse leida jagatud suures narratiivis, mida riik enda huvides ajalooõppe kaudu võimendab ja taastoodab. „Ühiskondliku tellimuse“ osa on liiga keeruline hinnata, kuid võib eeldada, et enamasti on see kooskõlas „ametliku tellimusega“ – erandiks siinkohal oli ilmselt Nõukogude periood, kus poliitiline eliit üritas juurutada uut suurt narratiivi, mis oli vastuolus rahva omaga.

2. Kaks traditsiooni – rahvuslik ja nõukogulik – on selgelt eristatavad. Esimest iseloomustab suund terviklikule käsitlesele ning püüde katta eestlaste ajaloost lähtudes võimalikult laia teemaderingi. Teise puhul aga võime rääkida marksismi ja „nõukogude patriotismi“ ideoloogilistest mõjudest, mis tingisid üheteede teemavaldkondade (nt agraar- ja talurahvaajalugu) eelisarendamise ning teiste (nt religiooniajalugu) kõrvalejätmise – seda nii üldiselt kui Rootsi aja puhul. Kuigi esimestena nimetatud teemad olid kesksed ka rahvusliku

¹³² Vt Rebas 1988.

traditsiooni juures, ei olnud nad seal siiski niivõrd domineerivad. Need tendentsid on täheldatavad nii üldises historiograafias kui ka õpikute temaatikas.

3. Tänapäeval on teemadering muutunud ühtlaselt kaetuks. Kui võrrelda sektordiagramme (vt lk 34), paistab silma, et taasiseseisvusperioodil on eri teemavaldkondade sektorid suhteliselt lähedase suurusega, eriti kui võrrelda neid teiste perioodidega. Selle põhjused on minu hinnangul järgmised:

A) Teemade uurituse jõudmine teatavale tasemele – ei ole täiesti läbiuurimata alasid. Kui varasel perioodil ei olnud korralikke uurimusi näiteks agraar- ja majandusajaloost, mis omakorda pidurdas nende teemade kajastamist, siis praeguseks enam vastavast materjalist puudust ei ole, eriti kooliõpilastele esitamiseks sobival tasemel. Seega võib öelda, et üldine uurituse tase on avaldanud mõju, kuid tänapäeval on see pigem vähenemas, kuna õpilastele sobiv tase on reeglina ammu ületatud ja põhijooned selgunud.

B) Soov anda terviklik ülevaade, millele viitab ka ajaloodimensioonide põhimõtte konkreetne väljatoomine õppekavades. Ajalooteaduse huvi muutub järjest mitmekülgsemaks ja sama kajastub ka õpikutes, päevakorral ei ole ainult „suur“ ajalugu. Kadunud on nõukogude ajal valitsenud nõue teatud teemade eelistamiseks ja teatud teemade stigmatiseerimine. Isegi kui mingid valdkonnad ei olegi tänapäeval niivõrd päevakorral, pole nendega tegelemine ka otseselt raskendatud.

C) Seoses õpiku kui informatsioonikandja tähtsuse vähenemisega on pearõhk läinud entsüklopeediliselt lähenemiselt episoodilisele ning see koos kõikide põhidimensioonide rõhutamisega tingib teemavaldkondade suhteliselt võrdse esindatuse.

D) Aja kulg ehk siis Rootsi aja vajumine üha kaugemale minevikku. Uute sündmuste pealetulekuga muutub Rootsi ajast õpiku lehekülgedele jõudev materjal üha napimaks ja sunnib tegema valikuid. Seega jääb sõelale teatav sündmuste ja protsesside „raudvara“, mida tervikliku ülevaate andmisel käsitletakse.

4. Autorite isiklikud eelistused mängivad temaatika valikul samuti rolli. Eriti võis seda tähele panna varase perioodi juures, kus teosed olid tugevalt kaldu autorite isiklike eelistuste suunas (selle juures ei tohi muidugi unustada uurimisseisu osa ning ka asjaolu, et kaks neist teostest ei olnud konkreetselt õpikuks kirjutatud). Kuid ka hiljem võib täheldada, et nihked käsitluste temaatikas on olnud kooskõlas autori põhilise huviväljaga – siinkohal võib tuua näiteks majandusteemade suure kajastatuse S.Vahre+Piirimäe-1983s või majanduse-kultuuri kajastamise vahekorrad Laur-2005s võrreldes L. Vahre-2004ga.

4. ROOTSI AEGA ISELOOMUSTAVATE TÄHTSAMATE NARRATIIVIDE VÕRDLUS ERINEVATE PERIOODIDE AJALOOÕPIKUTES

Teemade kajastatuse uurimine kvantitatiivsete meetoditega võib anda küll pildi õpiku tellija või koostaja hinnangust erinevate valdkondade suhtelise tähtsuse kohta, kuid ei anna vastust selle kohta, mida nendes õpikutes täpsemalt on kirjutatud. Selleks on vaja lähemalt vaadata, millest ja kuidas on konkreetsete teemade puhul räägitud, milliseid hinnanguid ja seletusi ajaloos toimuvatele protsessidele välja pakutud. Seega õpikute sisust täieliku pildi saamiseks tuleb seda täiendada kvalitatiivse sisuanalüüsiga. Selles peatükis on vaatluse tähtsamate läbivate teemade käsitletud erinevatel perioodidel.

Õpikute sisuga tutvudes identifitseerisin järgmised suuremad läbivad teemad, mille käsitlemist ma lähemalt vaatlen:

1. Üldhinnang Rootsi ajale
2. Baltisakslased
3. Keskvõimu ja rüütelkondade vahekord
4. Kirikuküsimused
5. Haridus, kultuur
6. Talupoegade elu, rahvastikuprotsessid
7. Reduktsioon

Neile lisandub kaheksanda teemana Põhjasõda, mida ma kvantitatiivse analüüsi juures ei arvestanud, kui välja jätta „Suure nälja“ temaatika juhtumitel, kui see oli käsitletud Põhjasõja all. Siin võtsin ma Põhjasõja peatükid sisse, kuna õpikute üldise tonaalsuse määramisel on need olulised Rootsi aega peegeldava suhtumise indikaatorid. Kuna ühest küljest on Põhjasõja peatükid antud uurimistöö seisukohast võttes Rootsi aja muudest peatükkidest mõnevõrra eraldatud ja teisest küljest on tegemist suurema ja mahukama teemaga, on nendele pühendatud omaette alapeatükk. Teemade juures illustatsioonidena kasutatavad õpikutsitaadid on sellised, mis minu hinnangul kehastavad hästi vastava ajastu suhtumist antud teemasse.

4.1. Rootsi aeg kuni Põhjasõjani

4.1.1. Üldhinnang Rootsi ajale

„Vana hea Rootsi aja“ kontseptsiooni eestkõnelejana on tagantjärele tuntuks saanud eelkõige Villem Reiman, kuid ka teistest varastes

„Rootsimaa on alati oma valitsuse kindla korralduse ja valju seaduse tähelepanemise poolest tuttav olnud. Seda kindlat korda ja seaduse austamist püüdis uus riigivalitsus ka meie kodumaal maksma panna.“

Reiman-1920, lk 80.

õpikutes omistati Rootsi ajale tervikuna ühemõtteliselt positiivne värving. See ei olnud küll absoluutne – Rootsi võimu negatiivsete külgedena on mainitud näiteks riigi sagedastest sõdadest tulenev nekrutite võtmine ning maade suurem läänistamine aadlile 17. sajandi teisel veerandil –, kuid autorid ei jäta vähimatki kahtlust oma sümpaatias ning nende lähenemisnurka ei ole kuidagi võimalik neutraalseks nimetada. Rootsisõbralikku muljet aitab rõhutada ka värvikas ning tänapäeva mõistes ülitendentslik kirjutamisstiil. Rootsi kesk võimu kirjeldatakse selliste positiivsete omadussõnadega, nagu „hoolas“, „õiglane“, „kindel“.

Märgatav on, et Eesti kuulumist Rootsi võimu alla kujutati eelistatavana teistele alternatiividele, peamiselt Poolale, kellele pandi süüks vägivaldsust ja rüüstamiskalduvusi.

Rootsi võimu positiivsete külgedena toodi välja tema väidetavat heatahtlikkust talupoegade suhtes ning soovi baltisaksa mõisnike võimu nende üle kärpida ehk siis võrdsustada nende staatus emamaa vaba talupojaseisusega, samuti haridussõbralikkust. Lisaks võis eriti Reiman-1920 puhul märgata heakskiitu riigivõimu ettevõtmiste suhtes, mis olid mõeldud luterluse postitsioonide tugevdamiseks.

Rootsisõbralik lähenemine jätkus ka sõdadevahelise perioodi õpikuis, kuid võrreldes eelnenud autoritega ei olnud see aga kaugeltki nii kriitikavaba. Eriti kehtis see, kui Rootsi aega võrreldi eelnenud „orduajaga“ – siis leiti, et elu tervikuna läks kehvemaks ja talurahva koormised kasvasid. Samuti mõõndi, et Poola võis kohati olla kohalike elanike jaoks eelistatud valik.

Võrreldes aga Rootsi võimu hilisema ajaga, tõdeti, et talupoegade jaoks oli tegemist tõepoolest veel „vana hea Rootsi ajaga“. Märgina sellest toodi välja priiskamisvastased seadused, mida mõned autorid tõlgendasid märgina, et kui priiskamist pidi juba piirama, siis pidi ka talupoegade elujärg järelkult olema piisavalt hea, et oli, mida piirata. Siiski kommenteeris J. Adamson-1936 seda teemat targu: „Raske on ütelda, kas talupoegade priiskamine tuli alati jõukusest, või on siin tihti tegemist üle jõu elamisega.“¹³³

Eesti NSV õpikutes muutus pilt Rootsi kesk võimust tunduvalt negatiivsemaks. Lähtuvalt Nõukogude ajalookäsitlusest, mille kohaselt Eesti ala kuulus orgaaniliselt Venemaa külge, oli Rootsi valitsemine

„Hoolimata Rootsi riigi heatahtlikkusest Eesti- ja Liivimaa talupoegkonna suhtes ei suutnud ta vastavate majanduslikkude kaitsemäärustegi abil talupoegade kohustusi kergendada.“

Madisson-1939, lk 254.

„Liivi sõja edutu lõpp Venemaale oli ka eesti rahvale kahjulik. Eesti sattus nüüd kolme välisriigi koloniaalike alla.“

Vahtrre-Konks-1959, lk 46.

¹³³ J. Adamson-1936, lk 127.

siin pigem ajalooline eksitus ja siinsetele aladele kõigiti kahjulik. Näiteks väite puhul Eestit tabanud majanduslikust stagnatsioonist viidati allakäigu peamise põhjusena äralõigatusele Vene turust ja sellisena kuulus see osana doktriini, mille kohaselt Liivi sõja lõpptulemusel kadus eesti rahva loomulik side suure ja sõbraliku vene vennasrahvaga.

Üldiselt viitas suhtumine sellele, et Rootsi võimu näol Eesti- ja Liivimaal oli tegemist kolonialismiga, mille eesmärk oli provintsidest lühiajaliselt maksimaalselt välja pigistada. Eriti torkab selline lähenemine silma stalinistlikus Naan-1951s, aja jooksul küll keelekasutus malbenes, nt. S. Vahtre+Piirimäe-1983 oli juba suhteliselt väheemotsionaalne, kuid toon jäi põhimõtteliselt samaks. Rootsi võimu ajal ette võetud algatuste kirjeldamisel kasutati väljendeid, mis olid pigem halvustavad, viitasid kiriku ja aadelkonna mõju tugevdamisele ja talupoegade ekspluateerimise ning allasurumise süvenemisele.

Taasiseseisvumise järel on üldine hinnang Rootsi ajale muutunud taas positiivsemaks. Kui veel üleminekuaegne Lukas-1991 sisaldab kohati „inertsist“ jäänud nõukogulikke konstruktsioone, näiteks: „Rootsi võimu Eestis tuleb vaadelda võõrvõimuna, mille selgeks põhieesmärgiks oli vallutatud alalt suurte sissetulekute saamine. Seda eesmärki teenisid kõik majanduslikud reformid, mis said alguse 1620. aastate lõpust alates“¹³⁴, siis selle baasilt koostatud Laur+Lukas-1995st on see juba kadunud.

Samas võrreldes enne Teist maailmasõda ilmunud õpikutega räägitakse rohkem Rootsi aja varjukülgedest nagu sõjad, näljahädad, koormiste pidev kasv, pärisorjastamise levik. Seega Rootsi aega loetakse küll positiivseks, kuid ollakse suhteliselt ühel meelel, et seal oli ka suhteliselt palju halba ning kuni reduktsioonini talupoegade olukord pigem halvenes. Plussina tuuakse välja aga ennekõike Rootsi ajal aset leidnud kultuurialaseid arenguid, millel põhineb tänapäevane eesti kultuur ning loomulikult ka võrdlust järgnenud perioodil valitsenud oludega. Teine Rootsi aja positiivset kuvandit suurendanud põhjus on lähiajaloo traumadest tingitud teatav venevastatus, mida võib eriti täheldada L. Vahtre-2004 puhul, kes kirjutab konkreetselt, et ülikool lahkus Tartust Vene vägede eest¹³⁵ ning Narva tegi 1944. aastal maatasa Nõukogude armee¹³⁶ – samas kui teistes õpikutes on kasutatud pigem neutraalset väljendit „sõjasündmused“.

Üks tahk, mis näitab Rootsi aja tähtsust erinevatel perioodidel ja hinnanguid selle kohta, on Rootsi kuningate iseloomustused. Nimelt kui varastes teostes ning sõdadevahelisel perioodil oli nende iseloomustamisele pühendatud rohkesti ruumi, siis ENSV ajalooõpikutes see kadus.

¹³⁴ Lukas-1991, lk 141.

¹³⁵ L. Vahtre-2004, lk 127.

¹³⁶ Sealsamas, lk 123.

Ka pärast taasiseseisvumist pole Rootsi kuningatele isiklikus plaanis eriti ruumi jäetud, erandiks siinkohal on L.Vahtre-2004.

Rootsi kuningaid kirjeldati mõlemal Teisele maailmasõjale eelneval perioodil väga positiivses toonis. Head omadussõnad saatsid nii Karl IX („kaunimeelne“), Gustav II Adolphi („suuremeelne“, „suur“, „rahvasõbralik“, „unustamata“, „ausameelne“) kui Karl XI („talupoegade kuningas“, „noor, tõsise loomuga ja kindla tahtmisega“, „terava silmaga“) iseloomustusi. Nende tegude kajastamisest kumas läbi kriitikavaba naiivpositiivsus, seda eriti Gustav II Adolphi puhul, kelle reformidest ja algatustest loeti välja kindlat soovi progressile kaasa aidata ja soovi muuta paremaks nii Rootsi riigi käekäik kui ka talupoegade elu, näiteks kaotada pärisorjus.

„Kuningas Gustav Adolf ei olnud mitte ainult vahv ja tubli väejuht, vaid ka tark ja hea riigivalitseja. Ta kandis ka meie kodumaa eest isalikult hoolt.“

Kampmann-1919, lk 98.

Sõdadevahelisel ajal sai varasemaga võrreldes rohkem tähelepanu Karl XI. Iseloomult kujutati teda tööka ja õiglasena, kes ei pidanud paljudeks käia isiklikult rahva elu tundma õppimas. Tänu oma kesksele rollile reduktsiooni läbi viimisel sai ta endale edumeelsuse ja talupojasõbralikkuse oreooli. Kuhugi ei kadunud ka Gustav Adolf, keda Konks-1938 kirjeldas järgnevalt:

„Talupoegade ja lihtrahva toetusel teotsevat kuningat hakati aadli poolt kutsuma „talupojakuningaks“. Seda õigustasid veel mitmesugused kuninga reformid talurahva heaks.“

J. Adamson-1936, lk 129.

„Juba välimuselt äratas too kuningas tähelepanu. Oma tugeva ja ilusa kehaehitusega, selgeste siniste silmade, kõrge lauba ja heleruugete juustega ta meenutas vanu viikingeid. Ta oli usklik ja kõrgesti haritud mees. Peale rootsi keele ta kõneles vabalt ka ladina, saksa, prantsuse, itaalia ja hollandi keelt ning sai hästi aru inglise ja hispaania keelest. Juba noore lapsena ta oli hakanud saama isalt juhatusi riigivalitsemiseks ja nii tõusis temast üks ajaloo väljapaistvamaid isikuid.“¹³⁷

Ainuke, kes pälvis autorite otsese negatiivse hinnangu, oli kuninganna Kristiina, kellele pandi süüks mõisnike mõjuvõimu kasvu tema valitsemisajal ja mõisate erakättesse andmist. Üldise suhtumise iseloomustamiseks sobib hästi J. Adamson-1936s kirjutatu: „Kristiina, kel oli küll andekust kunstides ja teadustes, polnud kuigi ettenägelik riigivalitseja. Riigi rahanduslikkude

¹³⁷ Konks-1938, lk 106.

raskuste korral müüs või panditas ta väga kergesti riigimõisu ning niisama ohtralt lihtsalt kinkis neid oma aadlikest soosikuile.¹³⁸

Eesti NSV õpikutest Rootsi kuningate iseloomustused kadusid ja ka taasiseseisvumise järel piirdatakse heal juhul põgusate hinnangutega. Varasemat traditsiooni jätkab mõnevõrra vaid L. Vahtre-2004, kes paari sõnaga iseloomustas tähtsamaid Rootsi valitsejaid läbi positiivsete omadussõnade, mis stiili poolest meenutavad varast traditsiooni: „talurahvasõbralik Karl IX“, „noor ja andekas Gustav II Adolf... oli silmapaistev väejuht...“, „Karl XI oli andekas ja sihikindel valitseja“. Huvitaval kombel on temagi kriitiline Kristiina suhtes, mitte küll otsesõnu, kuid kirjeldades tema valitsemisaega läbi aadlike mõjuvõimu kasvu. Mõnevõrra sekundeerib siin A. Adamson, kellelt on pärit sapine hinnang Karl XII kohta, kes „läks ajalukku väga võimeka väejuhi, kuid andetu riigivalitsejana“.¹³⁹

4.1.2. Baltisakslased

Suhtumine baltisakslastesse, ennekõike mõisnikesse, on eesti ajalooõpikutes olnud läbivalt negatiivne.

Varase perioodi õpikud on olnud tugevalt mõjutatud rahvuslikust ärkamisliikumisest, mille üks keskne küsimus oligi vastandumine eestlaste ja sakslaste,

„Aga mis hoolisid nemad maast ja rahvast? Neid juhtis oma seisuse kasu. Maa jäi kõrvaliseks asjaks.“

Reiman-1920, lk 97.

talurahva ja mõisnike vahel. Reiman-1920 kirjeldas viimaseid kui ülbet ja enesekeskset seltskonda, kes oli alati väga kitsalt oma erihuvide eest väljas, olles ühest küljest oma privileegide nimel alati valmis astuma vastuollu keskvõimuga ning teiselt kasutasid nad iga võimalust talurahva rõhumiseks, alandamiseks ja peksmiseks, leides, et: „eestlased võivad õnne tänada, et neid võlla ei tõmmata, vaid ainult vihutakse“. Oma osa kriitikast said lisaks mõisnikele ka kirikuõpetajad: umbkeelsuse eest ja soovi eest eesti (kirja)keelt saksa keele mallidele allutada. Sakslaste iseloomustamiseks on kasutatud halvustavaid omadussõnu nagu „väljakannatamata orjus“, „upsakas“, „kadedus“, „aplasti“, „hoolimata ja vägivaldsed“.

Sõdadevahelisel perioodil muutus sõnakasutus küll vaoshoitumaks, kuid põhimõte jäi samaks: mõisnikud olid huvitatud iseenda, kuid mitte maa või riigi hea käekäigu eest. Nad vaatasid talupojale kui sunnismaisele pärisorjale, püüdes veenda selles ka kuningavõimu, kellel aadlike valdustes väga palju sõnaõigust ei olnud ja pigem pidi otsima kompromisse, kui soovis midagi ette võtta. Mitmete protsesside kirjeldamisel kasutati väljendeid nagu: „aadlike

¹³⁸ J. Adamson-1936, lk 123.

¹³⁹ A. Adamson-1999, lk 79.

hoolimatuse tõttu“, „Sõda oli mõisnike tooremaks teinud, ikka julmemalt kasutasid nad talupoegade kallal oma kodukari õigust.“¹⁴⁰

Kuigi nõukogude korra kehtestamisega tuli ajalookirjutamises paljugi üle vaadata, oli suhtumine baltisakslastesse üks selline teema, kus võis ka Eesti NSV-s jätkata vana traditsiooniga. Negatiivne suhtumine sobis hästi nii marksistliku ajalookäsitluse kui ka nõukoguliku patriotistliku läänevastase lähenemisega ning baltisakslased sobisid mõlemas suhtes loomulikult ja ideaalselt antikangelaste rolli. Seda teemat kasutati ka rõhutamaks Rootsi riigi aadlisõbralikkust ja nende koostöövalmidust mõisnikega eestlaste arvelt.

Taasiseseisvumise järel baltisakslastest eriti palju enam ei räägita – võimalik, et nende rolli peetakse juba piisavalt ilmseks, et selle kirjeldamisele ruumi mitte liigselt kulutada. Üldiselt püstitakse põhimõtteliselt samal rajal – mõisnikud olid privilegeeritud seltskond, oma huvidega „riik riigis“ ja talupoegade kui alama rahva mured neile korda ei läinud, pigem pidasid nad nende staatust normaalseks ja loomulikuks asjade käiguks ning eeldasid, et see on parim ka talupoegadele.

4.1.3. Keskvõimu ja kohaliku aadli suhted

Kui ajalooõpikute baltisakslaste käsitus on olnud suhteliselt püsiv läbi kogu sajandi, siis nende suhteid kuningavõimuga on eri aegadel kujutatud üsna erinevalt – ja see on tihedalt seotud suhtumisega keskvõimu.

„Meie maa laenumeestele ei toonud Rootsi aeg, mis Eesti rahval heas mälestuses seisab, mitte alati päiksepaistet.“

Kampmann-1919, lk 107.

Varastes õpikutes kujutati keskvõimu ja rüütelkondade suhteid suhteliselt rivaalitsevatena. Nendes maalitud pildi järgi on selgelt eristatav „hea“- „halb“ jaotus, mille järgi „hea kuningas“ soovib aidata kaasa riigi moderniseerimisele ja arengule või siis lihtsalt talupoegade rasket elujärge kergendada, kuid põrkab takistustele, mida tema teele veeretavad mõisnikud, „kelle elu alasti omakasu juhtis“. Mõisnikeseisust kirjeldati kui *de facto* riiki riigis, millel oli kohati rohkem sõnaõigust kohalike asjade ajamisel kui keskvõimul, st et keskvõim pidi suvaliste muudatuste jaoks saavutama mõisnike loa ja ilma selleta ei tohtinud tegutseda – kuid mis hoolimata nauditavatest privileegidest üritas luua oma põhimõtteliselt iseseisvat Maariiki (Landesstaat).

¹⁴⁰ Asson-1936, lk 62.

Läbiv motiiv on kuninga ja aadli väidetav vastasseis pärisorjusliku korra kaotamise küsimuses. Soovi pärisorjust leevendada või kaotada omistatakse nii Erik XIV-le, Karl IX-le kui ka eriti Gustav Adolfile. Sakslased aga olevat seda püüdu kõigiti maha üritanud

„Nende paranduspüüetel olid alatasa mõisnikud oma „õiguste ja eesõigustega“ kui pakud jalus.“

Reiman-1920, lk 83.

suruda, viidates oma olemasolevatele eesõigustele ja sellele, et eestlased olevatki vaimselt mahajäänud rahvas, keda ei saa vabaks lasta. Ning kuna kuningad ei soovinud taganeda olemasolevatest kokkulepetest ja Rootsi võim tervikuna oli siinsetes provintssides suhteliselt habras, hoiduti sammudest, mis oleks võinud mõisnikke pahandada.

Sarnase tooniga jätkasid sõdadevahelise aja õpikud. Neiski näidati endiselt keskvoimu ja rüütelkondade omavahelisi suhteid rivaalitsevana. Keskvoim soovis saavutada suuremat kontrolli maa haldamise üle ning selle kõrvalt kergendada talupoegade elujärge ja piirata aadlike „ebaloomulikult suurt“ võimu, mis oli kahjuks nii Rootsi riiklikele kui veel rohkem kohalike talupoegade huvidele. See aga ebaõnnestus, kuna riik vajab aadlike toetust. Seetõttu jäi ka leevendamata talupoegade olukord, kuigi viidati, et „siiski suutis Rootsi valitsus ära hoida talupoegade lõpliku pärisorjastamise“¹⁴¹.

Eesti NSV ajal toimus nende suhete kirjeldamises oluline muutus – senine rivaalitsemine ning vastandumine asendus õpikulehekülgedel hoopis koostööga, seda ennekõike talupoegade eksploateerimise tõhustamise huvides. Kui kohati võiski konkreetsetes küsimustes tekkida vastuolusid, siis suures plaanis oldi kindlalt ühel poolel. Kõiki Rootsi riigi reforme Eesti- ja Liivimaal, kaasa arvatud reduktsiooni, käsitleti kui rüütelkonna huvides tehtuid, samuti viidati viimase privileegide pidevale kasvule. Teatav muutus toimus alles S.Vahre+Piirimäe-1983s, kus mõõndi tõsiste vastuolude olemasolu kahe leeri vahel. Kuid ka seal jõuti tõdemusele, et Rootsi valitsused kaitsesid talupoegi vaid täpselt niipalju, et need täiesti ei laostuks ning võeti asi kokku: „Rootsi võim vastallutatud aladel ei olnud veel kuigi kindel ja tüllimine aadliga talupoegade pärast võinuks seda tõsiselt ohustada. Nii jäetigi talupojad endiselt aadli omavoli alla.“¹⁴²

Taasiseseisvumise järel räägitakse taas kuningavõimu ja rüütelkondade teatavast konkurentsist, kuid läbi kuningavõimu pragmaatilise suhtumise prisma. Kuigi pärisorjus ja ihunuhtlus rootslastele eriti ei meeldinud, loeti neid siiski ärakannatavaks paheks ning aadlike toetuse tagamiseks nad sõnadest kaugemale oma pahameeles ei läinud ja kuni reduktsioonini riik kohalikesse asjadesse eriti ei sekkunud. Mõisnikel oli siinkandis suhteliselt

¹⁴¹ Madisson-1939, lk 251.

¹⁴² S. Vahre+Piirimäe-1983, lk 126.

suur sõnaõigus, millega suudeti keskväimu ettevõtmisi blokeerida, ning kui pärast Gustav Adolphi surma kasvas Rootsis aristokraatia mõjuvõim ja ladvik omandas maid ka Eesti- ja Liivimaal, üksmeel keskväimu ja kohalike rüütelkondade vahel kasvas – olid ju värsked maaomanikud huvitatud privileegide säilitamisest ja suurendamisest.

4.1.4. Kiriku- ja usuküsimused

Luterlik kirik ja Rootsi riik olid 17. sajandil üksteisega suhteliselt läbi põimunud – riik soosis luterlust ja aitas teda võitluses konkurentide, eriti katoliikluse vastu, see-eest oli kirikuorganisatsioon osaks riigiparaadist. Eestis ehitati Rootsi ajal üles kiriklik struktuur ja sel ajal juurdus luterlus kohaliku usuna. Loomulikult ei mindud usuteemadest mööda õpikuiski.

Varastes õpikutes loeti luterluse ja kirikukorralduse edendamist olukorras, kus pärast Liivi sõda oli kirikute olukord ja kirikuõpetajate ettevalmistus ja moraalne pale kõike muud kui kiiduväärsed, üheks Rootsi aja suureks plusspunktiks. Eriti paistab selle

*„Uue Moosesena katsus
Rootsi valitsus sõdade ja
katkude ajal tekkinud ulakust
valju käega kaotada“*

Eisen-1919, lk 238.

poolest silma Villem Reiman – mis tema kui luterliku kirikuõpetaja puhul ei ole eriti üllatav. Positiivseid epiteete pälvisid siin tegutsenud kirikumehed, peamiselt kasutatud sõnad olid „ustav ja hoolas“ (neid kasutati kas üksi või paarikaupa Bartholomäus Gildeni, Johann Fischeri, Joachim Jheringi kohta), Fischer sai lisaks Reimani ka epiteedid „tark ja hakkaja“, Hermann Samsoni kohta aga ütles ta, et „väsimatult istutas ja kastis Samson“.

Luterluse tähtsuse rõhutamine põimus poolavastasusega. Poola võimu alt pääsemist loeti tähtsaks, sest vastupidisel juhtumil oleks see kaasa toonud katoliikluse levimise. Tundub, et ennekõike olid pinnuks silmas jesuiidid, kes leiavad mitmel korral eraldi äramärkimist. Kiriku progressiivse rollina toodi välja ka selle positiivset suhtumist haridusse ja talupoegade vabastamisesse.

Ka sõdadevahelisel ajal jäi suhtumine kirikuelu korraldamisse Rootsi ajal sarnaseks varemkirjutatuga: Rootsi valitsus tegi kõik võimaliku, et kirikuolusid parandada, ja nende reformidega loodi eeltingimused vaimse kultuuri arenguks. Kiideti kirikumeeste panust rahva haridustaseme tõstmisesse ja kirjakeele arengusse ning piibli tõlkimist eesti keelde. Samuti jätkati V. Reimani traditsiooni selles suhtes, et positiivseks loeti luteriusu poolt Rootsi ajal

saavutatud täielikku võitu katolitsismi üle – selle tõttu sai võimalikuks eesti rahva hariduse ja keele areng, sest tekkis vajadus lugemisoskuse leviku järgi.

Nagu eeldada võis, oli Eesti NSV õpikutes suhtumine nii religiooni tervikuna kui ka Rootsi ajal aset leidnud protestantismi tugevdamisse üheselt negatiivne. Üldiselt kajastati tolle perioodi õpikuis kirikuteemasid nii vähe kui võimalik, ning seda, mis õpiku lehekülgedele jõudis, võib koondada ühise nimetaja „religioon kui ajupesu“ alla. Ka S. Vahtre+Piirimäe-1983s, kus kultuuriajaloole on pühendatud rohkem ruumi kui teistes Eesti NSV

„Rahvas nägi õigusega vaimulikes mõisnike abilist ega tahtnud nende õpetust omaks võtta. Visalt peeti kinni muistsest usust. Kirikuõpetajad, kelle ülesandeks oli hoolitseda rahva hariduse eest, olid tihti ka ise harimatud ja toored.“

S.Vahtre-Kahk-1967, lk 51.

õpikutes ja usuteema jaoks eraldatud omaette peatükk, oli viimase pealkirjaks suhtumist peegeldav „Kirik himustab talupoegade hingi“.¹⁴³ Huvitaval kombel kaasnes ristiusule vastandumisega kohati positiivne suhtumine talurahva maausku, mida loeti eestlaste jaoks loomulikuks.

Taasiseseisvusperioodil on käsitlus olnud teatav sulam mõlemast varasemast traditsioonist. Üldiselt on oldud nõus, et luterlus Rootsi riigiusuna oli riigivõimuga otseselt seotud, fundamentalistlik ja sallimatu, mida osaliselt seletatakse ka ajastu „vaimuga“ – ühest küljest leidis tol perioodil aset erinevate usutunnistuste olemusvõitlus, teisest küljest käisid Eesti- ja Liivimaast üle mitmed sõjad, mis tahes-tahtmata kalestasid inimesi. Maarahvast seisis kirik esialgu suhteliselt kaugel, olles ühest küljest seotud „sakstega“ ja teisest küljest olid inimeste usundis läbi põimunud mitmed erinevad traditsioonid, mille karmide käskudega muutmise rahva puhul ei toiminud. Kirikukorralduse korrastamist loetakse siiski positiivseks, kuna selle käigus asendati varase Rootsi aja kahtlase tausta ja haridusega vaimulikkond kontrollitud ja õpetatud meestega ning selle baasilt toimus hiljem kogu Eesti kultuuriline areng – haridus, keeleuundus jpm. L. Vahtre-2004 läheb siingi paljuski tagasi varase traditsiooni juurde, sealt leiab read, mille üle V. Reiman oleks kindlasti rõõmustanud: „Rootsiaegsete pastorite ja kirikujuhtide hulgast leiame terve plejaadi kõrgete ideaalide ning suurte teenetega isikuid, kes viisid Eesti kirikukorralduse 17. sajandi lõpuks niisugusele tasemele, et tollal rajatud vundamendil püsib Eesti Evangeelne Luterlik Kirik tänini. Rootsi aja lõppedes olid kirikuõpetajateks valdavalt kohusetundlikud, ülikooliharidusega mehed, kes oskasid pidada ka

¹⁴³ S. Vahtre+Piirimäe-1983, lk 195.

eestikeelseid jutlusi. Eriti tänuväärne on nende meeste töö eesti kirjakeele ja rahvahariduse arendamisel.¹⁴⁴

Üks osaliselt usuküsimustega haakuv teema on nõiaprotsessidest kirjutamine. Varastel perioodidel kujutati seda kui ajastule omast ebausku ning sellele suuremat tähelepanu ei pööratud. Sõdadevahelisel perioodil tuli mängu ka rahvuslik-klassiline aspekt – nõiaprotsesse kasutati, et lahti saada ärksamatest talurahva esindajatest ja rahvausu kommetest. Teema muutus olulisemaks kui varasemal perioodil, kuid väga suurt kajastust ei leidnud. Omaette kurioosum oli A. Põrki 1928. a ilmunud kolm väljaannet, mida V. Sirk luges õpikuteks (lisaklausliga „mis õpikule omasest laadist küll tihti kõrvale kaldusid“)¹⁴⁵, kuid mida ma oma valimisse ei lisanud, kuna vähemalt Rootsi aega käsitlev II osa¹⁴⁶ minu hinnangul õpikuna kasutatav ei olnud, samuti puudusid tas endas ka viited sellele, et ta oleks õpikuks mõeldud. See raamat paistis silma sellega, et kolmandik Rootsi aja üldmahust oli pühendatud nõiaprotsesside materjalide kajastamisele.

Eesti NSV ajal oli selle teema kajastamine režiimile mitmel moel kasulik: seda oli võimalik kasutada kui näidet Rootsi aega üldiselt iseloomustava harimatuse ja ebausku fooni kohta. Teisest küljest haakus see kiriku, rõhumise ja allasurumise narratiividega. Seega hakati sellest rohkem kirjutama, kusjuures vastandati otseselt ristiusk, kui eestlastele ebaloomulik, imporditud religioon ja eestlaste „loomulik“ muinasusund, mida kristlusega üritati välja suruda.

Taasiseseisvumise järel on nõiaprotsesside kajastamisel jäädud suhtumise juurde, et selle näol oli suuresti tegemist seguga ühelt poolt vaimupimedusest ja ebausust ning teisest küljest ahnusest ja pealekaebamisest ning soovist välja juurida aktiivsemad ja andekamad lihtrahva liikmed. Neid on mainitud, kuid mitte väga põhjalikult.

„Nõidumises süüdistati inimesi, kes olid erksama vaimuga, kasutasid ravimeid või kelle tegevus ei olnud kooskõlas valitseva klassi huvide ja kiriku õpetusega. Mõisnikud ja kirikuõpetajad kasutasid sageli nõiaprotsesse selleks, et hävitada talupoegi, kes neile või nende käsikutele vastu hakkasid.“

S.Vahtrre-Konks-1959, lk 57.

¹⁴⁴ L. Vahtre-2004, lk 124–125.

¹⁴⁵ Sirk 2000, lk 80.

¹⁴⁶ Põrk, Aleksander. *Eesti ajalugu. II, Ordu, Taani, Poola ja Rootsi aeg Eestis 1227–1721*. Eesti kultuur-ajaloo selts: Tallinn, 1927.

4.1.5. Haridus

Kuna Rootsi ajal pandi muuhulgas alus nii Eesti ülikooli- kui rahvakoolitraditsioonile, on Eesti ajaloo seisukohalt võttes Rootsi aeg haridusküsimustes väga olulisel kohal. Hariduse levitamise eesmärkide ja keskviimu rolli suhtes süsteemi loomisel pole aga alati ühel meelel olnud.

Varasel perioodil (siinkohal tuleb meeles pidada, et Eisen-1919s haridustemaatika sisuliselt puudus) näidati Rootsi valitsuse püüdu siinkandis hariduse edenemisele kaasa aidata ennekõike ajendatuna üldistest humanistlikest ideedest ja haridussõbralikkusest. Näiteks viidati Johan Skytte kõnele TÜ avaaktusel, kus too mainis, et ülikool ei ole ainuüksi kõrgema soo jaoks mõeldud. Rahvakoolide vaimulikule taustale küll viidati, kuid seda üleliia ei rõhutatud, anti mõista, et tegemist oli pigem võimalusega ühendada kaks eesmärki – õpetada rahvast ja selle käigus ka edendada nende seas luterlust.

Üsna palju ruumi pühendati Forseliuse elule ja tegemistele – seda nii rahvakoolile alusepanijana kui keeleuuendajana, tema kirjeldamisel kasutati mitmeid väga kõrgelennulisi epiteete ja iseloomustusi: „unustamata mees“, „astus vastu Eesti keele väänamisele“, „täitis oma kutset suure andumisega ning südidusega“ jne. Sisse tuli ka pajatus sellest, kuidas Forselius oma õpilastega kuningas Karl XI ees käis viimaste oskusi näitamas, mille tagajärjel viimane hakkas teda toetama koolide rajamisel. Seda kohalike mõisnike kiuste, kes ei näinud maarahva harimises vähimatki mõtet, kuna viimased olid loomult rumalad ja seetõttu üritasidki nad talupoegi haridusest kõigiti eemal hoida. See lugu on Eesti õpikutesse püsima jäänud tänapäevani.

Sõdadevahelisel ajal viidati juba rohkem haridusele kui protestantliku misjonitöö vahendile, seda nii kiriku kui riigi poolse initsiatiivina. Kiriku huvi oli, et rahvas oleks võimeline lugema pühakirja, mille mõistmine oli luterlike arusaamade järgi usklike jaoks vajalik, riigi huvi jälle kiriku kui riikliku süsteemi tugevdamine ja haritud ametnikkonna kujundamine.

„Haridusolude parandamisel olid otsustavalt tegevad nii Rootsi valitsus kui ka mitmed kohapealsed isikud.“

Konks-1938, lk 121.

Sisse jäi ka humanistlik motiiv, mille iseloomustamiseks kasutati taas Skytte kõnet TÜ avamisel. Siiski mööndi, et gümnaasiumid ja ülikool jäid eestlastele alguses peaaegu kättesaamatuiks. Forseliuse ja mõisnike tegevuse kirjeldus, niisamuti ka keskvalitsuse roll rahvakoolide rajamisel jäi põhimõtteliselt samasuguseks kui varem – aga iseloomulikuna kasutati väljapeetumat stiili kui varastes õpikutes.

Eesti NSV õpikuis vaadati ka hariduse arengule Rootsi ajal läbi mõnevõrra teistsuguse prisma – sellest rääkimist mõjutas üldine negatiivne suhtumine Rootsi keskvõimu ja usuvastasus. Sellest tulenevalt leidis näiteks ülikooli rajamise puhul äramainimist, et tegemist oli Rootsi keskvõimu poolse püüdlusega provintse paremini kontrolli all hoida ning tegeleda luterliku propagandaga, mis nõukogude

„Võitluses Poola ja Vene vastu taotles Rootsi valitsus end kindlustada protestantliku hariduse levitamiseks. Koolid pidid olema ühtlasi rootsimeelsete pastorite ja ametnike kasvatamise vahendiks.“

Naan-1951, lk 35.

ajalookirjutuse puhul oli automaatselt üheselt mõistetavalt negatiivne konnotatsiooniga. Samu eesmärke nähti ka talurahvakoolide loomise põhjustena ning üldiselt polevat eestlastel nendest koolidest erilist kasu olnud. Humanistlikke ideesidki mainiti antiklerikaalses võtmes: „Astudes kirikumeeste kitsarinnalisuse ja vaimupimeduse vastu, rõhutasid humanistid teaduse ja hariduse tähtsust.“¹⁴⁷ Samuti mainiti Forseliuse tegevust kuni S.Vahtr+Piirimäe-1983ni varasemast oluliselt vähem ja mõnest õpikust jäeti ta üldse välja.

Taasiseseisvumise järel on olnud suhteliselt üksmeelsed, et rahvahariduse tekkimise taga oli luterliku kiriku nõuded ja vajadused – kuid erinevalt ENSV ajast kajastatakse seda neutraalsel toonil, ilma viideteta indoktrinatsioonile. Äramärkimist on leidnud ka humanistlikud ideed ja mõningate varaste estofiilide olemasolu. Ülikoolihariduse puhul on taas korduvalt viitatud Skytte kõnele ja seda on seletatud läbi humanistlike motiivide ja Rootsi riigivõimu kindlustamise huvide põimumise.

4.1.6. Talupojad ja rahvastikuprotsessid

Talupoegade elu suhtes on eesti õpikud, sõltumata kirjutamise ajast ja riigikorrast (võib-olla väikse erandina Saksa okupatsiooni ajal), olnud üksmeelsed, et see oli üpris trööstitu. Suured koormised, suhteliselt õigusteta olukord, mõisnike omavoli ja allasurumine jooksid läbi kõigist õpikutest. Siiski on erinevatel perioodidel märgatavad ka teatavad variatsioonid selle teema käsitlemises, ennekõike selles suhtes, millised aspektid olid kesksel kohal.

Varastes õpikutes rõhutati talupoegade õigusetut olukorda, pannes selle ennekõike mõisnike süüks, kes tegid kõik endast sõltuva, et neid hoida sunnismaistena, pärisorjuslikena ja alla surutuna.

„Orduajal põrmu surutud talupoeg leidis Rootsi valitsusest õlekõrre, mille najale toetades ta pääd põrmust püüdis püsti tõsta.“

Eisen-1919, 231.

¹⁴⁷ S. Vahtr+Piirimäe-1983, lk 180.

Samas toodi pillamisvastaseid seadusi välja kui näidet, et tegelikult oli nende elu kohati päris hea – „Ja ometigi oli rahva elujärg endise viletsusega võrreldes niipalju kosunud, et talupoega võidi jõukaks nimetada.“¹⁴⁸

Sõdadevahelisel ajal viidati, et Rootsi ajal talupoegade elu varasemaga võrreldes hoopis halvenes – tõusid koormised, lisandusid riigimaksud, mõisapõldude laienemine nõudis rohkem tööpäevi. Lisaks materiaalsete olude halvenemisele toodi välja ka vaimset ning kultuurilist allakäiku: „Majanduslikes raskustes ja rõhuvais sotsiaalsetes oludes ei ole mõeldav ainelise kultuuri areng/.../. Kõik mainitud ehted on oma töötehnikalt palju lohakamad ja vormilt palju labasemad muistse iseseisvusaja ehetest“¹⁴⁹

Hilise Rootsi aja kohta toodi välja teatava majandusliku jõukuse tekkimine, mille tõendiks loeti priiskamisvastased määrused. Seda põhjendati ennekõike pikema rahuaja, mitte üldise majanduse arengu või Karl XI valitsemise ajal aset leidnud reformidega. Viimaste kohta leiti, et nende positiivne mõju igapäevaelus tegelikult avalduda ei pruukinudki, kuna rentnikud ja mõisavalitsejad ekspluateerisid talupoega ka omaenda huvides ja majandusreglement ei suutnud tõkestada teopäevade arvu tõusu või maksude kasvu. Talurahva jaoks positiivseima küljena toodi välja õigusliku olukorra stabiliseerumine.

Samas ei kirjeldatud talupoegi ka täielikult käegalöönutena ja allaandnutena – nad töötasid mõisnikele, loomulikult oma võimaluste piirides, vastu: „vastu hakates, ära põgenedes ja abi otsimas käies isegi Stokholmis.“ Leiti, et sama hästi võis öelda, et pärisorjus kehtis, kui ka seda, et ta ei kehtinud – kõik tunnused esinesid, kuid ei olnud veel üldiseks saanud.¹⁵⁰

Nõukogude Eesti ajalooõpikutes sama traditsiooni jätkati ja isegi võimendati, ehk siis talupoegade elu kujutati maksimaalselt mustades värvides. Nälg oli igapäevane, toimus lõplik pärisorjastamine, mõisnikud kurnasid talupoegasid viimse piirini ning andsid vastavalt oma suvale ihunuhtlust. Sellele

Pärisorjusliku rõhumise alla surutud eesti talupoeg elas rasketes tingimustes.... Vähe oli talupoja elus rõõmsamaid silmapilke.

S.Vahtre-1962, lk 22.

lisandus üleolev suhtumine, eestlasi peeti vaimselt vähevõimekateks ja perspektiivituteks ning seetõttu oldi ka neile igasuguse hariduse andmise vastu, pidades seda mahavisatud vaevaks.

Kui varasemalt oli kujutatud kuningavõimu mõisnikke tasakaalustavana tegurina, siis Eesti NSV ajalooõpikutes liikusid nad ühte leeri, eesmärgiga talupoegadest viimanegi välja

¹⁴⁸ Kampmann-1919, lk 111.

¹⁴⁹ Asson-1936, lk 181–184.

¹⁵⁰ Asson-1936, lk 172–173.

pigistada. Kuna see teema on kaetud põhjalikumalt varasemas peatükis (lk 51), siis ma sellel siinkohal pikemalt ei peatu.

Uue nähtusena, vastavalt marksistliku ajalookirjutuse suunistele, tuli Nõukogude Eesti õpikutes sisse rõhutatud klassivõitluse aspekt – see tähendab, et õpikutesse ilmusid organiseeritud ja relvastatud vastuhakkude kirjeldused, mida muudel perioodidel ei leia. Ühest küljest oli selle liini sissetoomise taga ilmselt nõukoguliku ajalookirjutuse üldine suund, kus rõhutati ja tähtsustati rahvaliidumisi ja vastuhakke, teisalt võib näiteks kahtlustada S.Vahre-Kahk-1967 puhul viimatinimetatu isiklikku huvi, kelle jaoks see oli üks põhilisi uurimissuundi. Huvitaval kombel on see Eesti NSV õpikuis seotud ennekõike 17. sajandi lõpu ja reduktsiooniga, samuti Põhjasõjaga. Võimalik, et talurahvarahutuste väljatoomisega tahetakse vähendada reduktsiooni positiivse mõju tähtsust talupoegade jaoks ning teisest küljest valmistada ette pinda, millelt avada kirjutajatele sobivas valguses talurahva meelsust Põhjasõja päevil.

Pärast taasiseseisvumist jääb õpikutekst varem väljakujunenud pildi juurde: Eesti talupoegade eluolu oli üsna sünge ja mõisnike kontrolli all – ning isegi kui kuningavõim soovis lähendada nende staatust emamaa omadele, siis realselt midagi ei tehtud, pigem tehti järeleandmisi hoopis mõisnikele. Kuigi eestlastel säilisid teatavad õigused, muuhulgas võimalus mõisnike peale kaevata – ning kaebustega jõuti ka Stockholmi välja – oli nende näol tegemist pigem formaalsusega kui reaalse võimalusega. Üldiselt pole aga talupoegade elust väga palju räägitud – ilmselt eeldatakse (nagu baltisakslaste teema puhul), et asjad on suhteliselt selged ja loogilised ning seetõttu pole vajadust kasutada pakse värve ja rohkeid näiteid.

Rahvastikuprotsessidest oli varasemal perioodil ja esimesel iseseisvusperioodil juttu suhteliselt vähe – ennekõike piirduti tõdemusega, et 17. sajandi alguses hävis suur osa rahvastikust ja kuigi vahepeal olukord taastus, siis sajandi lõpu „Suur nälg“ koos järgnenud Põhjasõjaga andis elanikkonnale taas suure hoobi. Sisemigratsiooni puhul mainiti ära, et tühjad talud täideti ja tekkinud olukorras oli talupoegadel võimalik saada suhteliselt häid tingimusi ning võimalik ähvardada ärakargamisega, kuid eriti spetsiifiliseks ei mindud.

Seoses üldise fookuse nihkumisega talupoegkonnale, „maa pärisrahvale ja peamisele tootlikule jõule“, sai see teema Eesti NSV õpikutes rohkem kajastust. Tõenäoliselt aitas sellele kaasa ka ühest küljest võimalus seda teemat (suhteliselt) ebaideologiseeritult uurida ja teisest küljest autorite enda huvi. See oli teema, kus oli võimalik rakendada kohustuslikku „rahvaste sõpruse“ motiivi: õpikud kasutasid ära võimaluse mainida pagemisvõimalust Venemaa „sõbralikematesse oludesse“.

Omapärane oli selle teema kajastamine S.Vahtr+Piirimäe-1983s, mis ilmus rahvustemaatika seisukohalt võttes väga huvitaval ajal – 1980ndate alguse protestiliikumise järel. Kuigi teemat kajastati formaalselt suhteliselt neutraalselt, oli ta tegelikult kohati üsna rahvuslik - tekstist võis leida mitmeid rahvuslikkust toetavaid väljendeid, näiteks on sisserännanute kohta kasutatud sõna „võõras“. Üleskutsena eestlastele olla uhke, panna vastu ja kesta edasi mõjub aga lõik: „././vaatamata võõraste arvukale juurdetulekule jäi otsustav sõna rahvastiku püsimises ja edasikandmises ütelda päriselanikele endile. Otsides ja leides uusi elukohti, korraldasid eesti talupojad ise maa uuestiasustamist ja tootlike jõudude taastamist. Eesti talurahva igapäevase töö oskused ja kogemused võeti omaks ka võõraste tulnukate poolt ja nendestki said ajapikku eesti talupojad.“¹⁵¹

Pärast taasiseseisvumist käsitletakse rahvastikuprotsesse viimati nimetatule suhteliselt sarnaselt. Üleminekuajal ja esimestes õpikutes hoiti samasugust paatoslikku liini ka rahvusliku eneseteadvuse suhtes: „Hoolimata võõraste märgatavast sissevoolust, jäi otsustav sõna rahvastiku püsimises öelda põliselanikel endil. Ellujäänud rahvas oli noorem ja osutus väga elujõuliseks/.../. Maa oli oma lastega jälle täidetud.“¹⁵² Migratsiooni suhtes naabermaadelt on olemas vastandlikud hinnangud, mis on eriti märgatavad, kui omavahel võrrelda A. Adamsonil ja L. Vahtr+e käsitlusi. Adamsoni jaoks oli see kui päästerõngas – „tulijad asusid enamasti hajutatult eestlaste sekka, segunesid nendega ja eestistusid paari inimpõlve jooksul, rikastades ühtlasi eesti rahvakultuuri.“¹⁵³ Vahtr+e samas aga on üli rahvuslik ja suhtub sellesse kui järjekordsesse ohtu, mida õnnestus vältida: „eestlaste kui rahva õnneks olid tulijad enamasti samuti eestlased“.¹⁵⁴

Üks rahvastikku mõjutanud sündmus, mille kirjeldamise viisist saab välja lugeda ka üldist suhtumist Rootsi aega, on „Suur nälg“ – ehk siis 1695.–1697. aastal Eestit tabanud ikaldusega kaasnenud näljahäda.

Varastes õpikutes oli sellele pühendatud ruumi napilt. Näljahäda kirjeldati kui *force majeure*'i, millega Rootsi valitsus üritas tegeleda, kuid lihtsalt ei saanud hakkama, konkreetselt sellega kaasnevat ei räägitud. Ka sõdadevahelisel perioodil ei leidnud see teema eriti põhjalikku kajastatust kuid üldiselt oli ette manatud pilt suhteliselt sarnane –

¹⁵¹ S.Vahtr+Piirimäe-1982, lk 152.

¹⁵² Lukas-1991, lk 140–141.

¹⁵³ Adamson-2004, lk 92.

¹⁵⁴ L. Vahtr+e-2004, lk 120.

„Valitsus püüdis küll nälgijaid aidata, jagades neile vilja kroonu magasiaitadest, kuid varsti lõppesid sealgi tagavarad.“¹⁵⁵

Eesti NSV ajalooõpikutes avanes hoopis teistsugune pilt. Ühest küljest räägiti sellest rohkem kui varem – kui mitte absoluutselt, siis suhteliselt mahult kindlasti. Teisest küljest muutus ka suhtumine Rootsi võimukandjate rolli. Näljahäda katastroofiline ulatus kanti nüüd Rootsi võimukandjate ja mõisnike ahnuse ning pahatahtlikkuse arvele, seda eriti varasemates

„Rootsi võimud ja kohalikud mõisnikud ei andnud nälgijatele nimetamisväärt abi, kuigi neil oli viljatagavarasid. Samal ajal kui kohalik talurahvas massiliselt nälga suri, veeti vilja isegi maalt välja.“

S.Vahre-Kahk-1967, lk 46.

õpikutes, kuid ka eelkäijatega võrreldes tasakaalustatumas S. Vahre+Piirimäe-1983s öeldi: “Tegelikult anti riigi poolt talupoegadele abi väga vähe. Kuna ikaldus oli samal ajal tabanud ka Rootsit ja Soomet, pööras keskvalitsus peatahelepanu sealsete näljahädaliste abistamisele“.¹⁵⁶

Sarnane, aga väljapeetum on suhtumine uuema perioodi õpikutes. Üldine toon on, et Eesti huvid toodi ohvriks Rootsi ja Soome huvide ees, kus samal ajal oli samuti ikaldus ja näljahäda. „Et Rootsis ja Soomes oli häda suuremgi ning riigiisade südametele polnud Eesti- ja Liivimaa mitte nii armsad, siis veeti vilja näljaajal Eestist veel väljagi.“¹⁵⁷ Samuti heidetakse kohalikele võimukandjatele ette spekulierimist ja ebapiisavat abitegevust.

Uue aspektina on Laur-2005s välja toodud aspekt, et mõisnike tegevusetuse põhjuseks oli nende staatuse muutumine reduktsiooni tagajärjel – olles muutunud omanikest rentnikeks, kadus nende eestkostekohustus ja huvi talupoegade abistamisega tegeleda, samuti viide, et selline suhtumine ei olnud siiski täielik, viitega Palmse mõisnikele.¹⁵⁸

4.1.7. Reduktsioon

Viimane selles peatükis vaadeldavatest narratiividest on suhtumine reduktsiooni, mis annab märku sellest, kuidas on õpikute autorid suhtunud Rootsi võimu püüdlustesse talupoegade elujärje kergendamisel ja nende püüdluste tulemuslikkusesse.

¹⁵⁵ Konks-1938, lk 128–129.

¹⁵⁶ S. Vahre+Piirimäe-1983, lk 171.

¹⁵⁷ A. Adamson-2004, lk 101.

¹⁵⁸ Laur-2005, lk 95.

Varastes õpikutes käsitleti reduktsiooni üheselt mõistetavalt positiivse nähtusena. Viidati, et peamiseks reduktsiooni esile kutsunud põhjuseks oli küll soov suurendada riigi tulusid, kuid tema tähtsaim tahk – vähemalt siinsete provintside jaoks – oli talupoegade koormiste normeerimine, nende

„Mõisate äravõtmine tõi eestlastele oma jagu kergitust, kui ka vabastamise kavatsus nurja aeti“.

Eisen-1919, lk 233.

kaitsemine kurnamise ja mõisnike omavoli eest ning võimalust kaevata mõisnike peale kõrgematesse instantsidesse. „Hea kuningas – pahad mõisnikud“ motiiviga kooskõlas rõhutati esialgset suurt vahet kroonu- ja pärusmõisate vahel, mis sundis ka viimaseid mitmetele järeleandmistele, et mitte jääda ilma talupoegadest, kes vastasel korral kroonumõisatesse põgenema kippusid.

Esimesel iseseisvusperioodil jätkus reduktsiooni kajastamine positiivses võtmes – seda ennekõike üldise põhimõtte: „Eesti talupoja seisukohalt oli muidugi iga samm, mis vähendas aadlivõimu, tervitatav“¹⁵⁹ tõttu.

Reduktsiooni kirjeldati õigustatud ettevõtmisena, mis pidi taastama asjade normaalse olukorra, ehk siis lõpetama sisuliselt mõisnike poolse riigivara tasuta kasutamise. Mõisnike protestide kohta leiti, et need olid

„Mõis ei võinud omavoliliselt koormusi nõuda ega talupoega ümber paigutada. Sellest oleks aga ekslik järeldada, nagu oleks talurahva seisund Karl XI määruste tagajärjel palju paranenud.“

Asson-1936, lk 175.

põhimõtteliselt alusetud ja nende läbi ärritati seni pigem leebel positsioonil olnud valitsus hoopis üles. Suhteliselt palju pööratakse tähelepanu aadlipositsioonile ja selle eestvedajat J. R. Patkulit iseloomustatakse kui nutikat, kuid samas julma, ahnet, hoolimatut inimest. Samas mõõndi, et tegelikkuses võis reduktsiooni kasulikkus olla kohati suuresti küsitav, sest omanikest rentnikeks muutunud mõisnikud hakkasid tõstma talupoegade koormisi – ning viimased, olles põhimõtteliselt pärisorised, ei saanud end selle vastu kaitsta, mis tõi omakorda kaasa vajaduse kuningapoolsete meetmete rakendamiseks. Reduktsiooniga kaasnenud maade hindamise juures toodi positiivsena välja selle põhimõtted ja kindlus, mida selline protseduur koormiste suhtes pakkus. Negatiivse poolena leiti aga, et kuna talupoja tööpäeva hinnati väga odavalt, ei olnud talurahvale sellest tegelikult erilist abi.

¹⁵⁹ Madisson-1939, lk 243.

Nagu muude sarnaste teemade juures, võis ka ENSV ajalooõpikutes tähele panna reduktsiooni kirjeldamist negatiivsena – samuti rõhudes sellele, et mõisnikud üritasid oma tulude vähenemise vältimiseks talupoegadelt võimalikult palju välja pigistada, seega ei muutunud viimaste elu kuidagi kergemaks, pigem reaalkoormused isegi kasvasid. Alles S.Vahre+Piirimäe-1983 kirjeldab reduktsiooni neutraalsetes või isegi positiivsetes toonides, lisades tasakaalustavana, et seda progressi saab vaadata ainult suhtelisena, oma ajastu kontekstis.

„Riik oli küll sunnitud korraldama mõisarentnike ja talupoegade vahekordi, kindlaks määrama koormised vastavalt talu suurusele ja maadele ning need kandma nn. vakuraamatusse, kuid kõik see toimus pärisorjuslike suhete alusel ning riigi sissetulekute kindlustamise huvides.“

Naan-1951, lk 34.

Viimasel perioodil on hinnang reduktsioonile positiivne – kohati optimistlikum, kohati mõõdukam. Üldiselt on pilt selline, et reduktsiooni läbi pärisorjus sisuliselt kaotati riigimaadel ja oldi teel selle täieliku kaotamise suunas ning sellega lähendati siinsete talupoegade staatust Rootsi omadele. Kuigi see ei pruukinud kajastuda päriselt igapäevaelus, kitsenes mõisnike võim nende üle märgatavalt nii majanduslikus kui isiklikus plaanis.

Reduktsiooni radikaalsuse põhjuseks loetakse mõisnike endi vastuseisu ja soovimatust väiksematele kompromissidele minna. Aadlipositsioonile väga suurt tähelepanu ei pöörata, kuigi seda mainitakse ning taas ilmub ajalooõpiku lehekülgedele Nõukogude ajal sealt kadunud Patkul, kelle iseloomustus sarnaneb sõdadevahelise aja omaga. Reduktsioon plussina on välja toodud varem tähelepanu alt välja jäänud tahk, et provintside valitsemise kulud kaeti nüüd kohapealt, millega seoses sai võimalikuks haridusolude parandamine.

4.2. Põhjasõda

Kuna Põhjasõja näol oli tegemist Eesti (ja ka laiema) ajaloo jaoks murrangulise sündmusega, võib sellesse suhtumisest ja kirjeldamise viisidest väga palju välja lugeda ka üldise historiograafilise hoiaku kohta.

Varasel perioodil pandi Põhjasõja kirjeldamisel paika sellised üldjooned:

Sarnaselt Rootsi aja kui terviku kirjeldamisele **hoiti Põhjasõjast rääkimisel Rootsi-sõbralikku liini**. Lisaks venelastele kujutati vastaspoolena kohati ka baltisakslasi, seda võib eriti märgata Reiman-1920 puhul, kus neid korduvalt otsesõnu või kaudsemalt äraandlikkuses süüdistatakse. Sõja puhkemise põhjustest rääkides kasutati Rootsi-vastase koalitsiooni tekkimise iseloomustamiseks negatiivse konnotatsiooniga epiteete ja omadussõnu, mis panevad „süü“ nende õlgadele – selleks kasutati väljendeid nagu „kadedad naabrid“, „rahurikkuja kuningas August“ jms. Lisaks kasutati korduvalt sünonüümidena sõnu „vaenlane“ ja „venelane“.

„18. aastasaja lävel kerkisid mustad rahepilved taevaserval üles ja ähvardasid lootusrikast orast hävitada, mis rootsi-aegne korralik valitsus, õiglase kohus, puhastatud kirik ja algav rahvakirjandus ja rahvakool ustavuses ja palehigis kodumaa pinnale olid kasvatanud.“

Reiman-1920, lk 96.

Nagu Rootsi aja juures iseloomustati varastel perioodidel Rootsi kuningaid, nii on ka **Põhjasõjaga seotud inimestest suure tähelepanu all Karl XII**, tema isikuomadused ja teod – ning seda positiivses võtmes. Tema vastasele, Peeter Ile, praktiliselt ruumi ei pühendatudki. Karl XII puhul rõhutati ennekõike tema isiklikku vaprust ja sõjamehevoorusi ning võimet innustada läbi isikliku eeskuju ka oma vägesid. Sageli kasutati tema iseloomustuses omadussõnu nagu „julge“, „vahva“ jne korduvalt toodi välja legende, mis seda kuvandit kinnitasid – näiteks 1700. a Taani-kampaania kohta: „Et laevadest otse kuivale ei saadud, kargas hulljulge kuningas merde ja sammus kuulivihma all, ise rinnuni vees, vaenlasele vastu.“¹⁶⁰

„Kuningas Kaarel võitles oma kaardiväe eesotsas, juhatas ja õhutas, kus häda kõige suuremaks läks. Kui Kaarel hiljem rätiku kaelast võttis, kukkus siit püssikuul välja, mille tulekut ta ei olnud märganud.“

Kampmann-1919, lk 115.

Karli kujutati lihtsa, vooresliku ja tagasihoidliku valitsejana, kes sättis riigi kasu isiklikust ülemaks ja ei pidanud Eestis viibides paljaks ka talupoegadega suhelda ning sellega

¹⁶⁰ Kampmann-1919, lk 113.

jäädvustas end kohalikku rahvapärimusse. Tõe huvides tuleb mainida, et Kampmann-1919 tõi tasakaalustavana ära tema põikpäisuse, mis ei lasknud tal lahinguväljal saavutatut kõige paremini ära kasutada: „Isemeele ja kangekaelsuse pärast jäi ta rahuettepanekute vastu veelgi kurdiks.“¹⁶¹

Venelaste armeed ja nende tegevust sõjas kujutati

barbaarsena. Ennekõike leidis sõjasündmuste juures lisaks lahingutegevusele mainimist rüüsteretked, mida Vene väed korda saatsid ja maapiirkondade laastamine ja hävitamine. Kõigis raamatuis leidis mainimist Boriss Šeremetjevi kuulus kiri Peeter Ile, mis algas sõnadega „Vaenlase maal ei ole midagi enam hävitada...“ Samuti mainiti ära Tartu ja Narva küüditamine ja laastamine.

Viidati ka venelaste sõnamurdlikkusele – seda nii

sõjasündmuste puhul kui ka diplomaatia vallas: „Peeter I oli Läänemere peremeheks saanud, ja mis tal käes oli, seda ei annud ta enam välja, ehk küll endised lepingud teda oleksid kohustanud sõjasaaki lepinguosalistega jagama.“¹⁶²

Lisaks rüüstamiskalduvustele on vene sõjavägesid kirjeldatud kui lahingutegevuses distsiplineerimatuid ja kehva väljaõppega. Näiteks detaili, kus Narva lahingus Vene väejuhatuse eesotsas hertsog de Croy'ga poolt vahetas, on kirjeldatud kui enesealalhoiuinstinktist tulenevat loogilist sammu, et hullunud sõdurite käest eluga pääseda.¹⁶³

Vene vägede edu põhilise põhjusena toodi välja nende rõõgatut ülekaalu elavjõus, mis kompenseeris väljaõppe madala kvaliteedi. Sellega on ka liialdatud, näiteks Eisen-1919 toob Narva lahingu jõuvahekorrana välja 8000 rootslast 80 000 venelase vastu¹⁶⁴, samad numbrid annab ka Reiman-1920, kuigi selle kohta on tema raamatu trükivalmis seadnud sõjaajaloolane Hendrik Sepp sealsamas allmärkusena lisanud õienduse, et „venelaste arvu Narva lahingus arvatakse 35–40 000 peale.“¹⁶⁵

Rootsi vägede võitlust Vene vägede kujutati klassikaliste „viimse vastupanu“ kaanonite järgi – ehk siis heroiliselt lootusetut üritust kaitsmas. Erastvere lahingu kohta on kirjeldus „20 000 venelast tungisid 2000 rootslase kallale ja piirasid nad varsti ümber. Jalavägi võitles oma au

*„Tsaar Peetri käsku
„Vaenlase maal kõike
hävitada, mis iganes
hävitada jõuab!“ täitis
Šeremetjev täpipealt. Maa
tehti nii lagedaks, et
aiateivastki püsti ei jäänud.
Vene rüüstajate eest kasvis
rahvahinge niisuur hirm, et
neid hiljemgi veel igalpool
arvati nägevat.“*

Kampmann-1919, lk 117.

¹⁶¹ Kampmann-1919, lk 116.

¹⁶² Reiman-1920, lk 104.

¹⁶³ Kampmann-1919, lk 115.

¹⁶⁴ Eisen-1919, lk 240.

¹⁶⁵ Reiman-1920, lk 99.

eest surmani. Kui enam pääsmise lootust ei olnud, kiskusid soldatid sõjalipud ise lõhki, et nad venelaste kätte ei langeks.¹⁶⁶ Tõsi, väejuhtide, ennekõike Schlippenbachi, tegevust kritiseeriti.

Kohaliku (baltisaksa) aadli tegevust Põhjasõja ajal nähti venesõbralikuna. Üldiselt on varase perioodi raamatutes baltisakslaste, eriti aga Johann Reinhold von Patkuli, reduktsioonist tingitud Rootsi-vastase tegevuse rolli kujutatud suuremana kui hilisemates kooliõpikutes. Näiteks Tallinna langemist 1710. a kirjeldas Villem Reiman viisil, mis sunnib lugejat kahtlustama sobingut mõisnike ja Vene väejuhatuse vahel, seda enam, et Tallinna komandandiks oli Johann Reinhold Patkuli sugulane Dietrich Friedrich von Patkul.

Sõja lõpptulemuste seas toodi tähtsaimana välja mõisnike endiste positsioonide kinnistumine ja isegi tugevnemine:

„Rootsi valitsuse poolt toime pandud mõisnikkude õiguste kitsendused lõppesid seega ära; mõisnikud jäid maa peremeesteks ja valitsejateks, kui ka nime pidi siin Vene valitsus maksis. See rahu pani Eestimaa allaheitmise tingimistele kinnituseks nagu pitsari alla.¹⁶⁷ „Kui paar väikest lisapunkti maha arvame, said mõisnikud omale kõik õigused ja eesõigused, mis nad aga iial oskasid nõuda. [See] avas nende omavolile talupoegade vastu ukсед ja aknad.“¹⁶⁸

Suhtumist Vene võimu mineku alla peegeldab Kampmann-1919 sõnakasutus: „Ta [Peeter I] oli „akna Euroopasse raiunud“ nagu varem ähvardanud.“¹⁶⁹

Sõdadevahelisel perioodil oli Põhjasõja kajastamine ajalooõpikutes sarnane varem väljakujunenule – ehk siis **rootsisõbralik**. Kui varem oli sõja puhkemist seletatud läbi naaberriikide ahnuse ja sobingute, millele lisandusid olulise tegurina siinsete aadlike, ennekõike Patkuli, sepitsused, siis nüüd muutus põhjendamine mõnevõrra ratsionaalsemaks. Sõja põhjuseks toodi ennekõike Rootsi kasvanud võim ja valdused, mis tekitas ta naabrites ühelt poolt kadedust, teisalt hirmu. Baltisakslaste roll sõja põhjustajatena oma ässitamise läbi oli endiselt sees, kuid vähemal määral.

Jätkus **Karl XII** vapruse ja otsusekindluse ülistamine, samuti näidati teda jätkuvalt rahvamehelikuna. Huvitava detailina oli Asson-1936s välja toodud ühe Rootsi sõjaväelase, võimalik, et hiljem fabritseeritud, kiri Karl XII kohta (vt lisa 3, lk 95). Ainuke sügavam

„1700 algas suur Põhjasõda, mis tõi endaga kaasa kohutavat viletsust ja ühtlasi võimuvahetust: Rootsi võim asendus Vene võimuga“

Asson-1936, lk 184.

¹⁶⁶ Kampmann-1919, lk 117.

¹⁶⁷ Eisen-1919, lk 246.

¹⁶⁸ Reiman-1920, lk 107.

¹⁶⁹ Kampmann 1919, lk 119.

etteheide Karlile oli, et ta oli põikpäine ja ettevaatamatu – mis iseenesest olid tema vooruste peegelpildiks – aga suurriigi maha mängimist talle otseselt süüks ei pandud. Peeter I jäi taas oma rivaali varju – koguni niivõrd, et J. Adamson-1936s oli kogu Põhjasõda kajastav peatükk kirjutatud niimoodi, et teda kordagi nimepidi ei nimetatud! Kui ta siiski mainimist leidis, kujutati teda positiivses võtmes kui energilist valitsejat, kes moderniseeris Vene riiki ning ei lasknud ajutistel vastulöökidel – nagu näiteks hävitav lüüasaamine Narva lahingus – end murda.

Vene vägede tegevust kajastati endiselt läbi rüüstamiste ja laastamise prisma. Selles osas ka midagi ei muutunud – Šeremetjevi kiri Peetrile figureeris endiselt õpikuis, samuti Tartu ja Narva elanike küüditamine ja Tartu hävitamine. Püsis ka see, et Rootsi vägede tegudest talurahva kallal eriti ei kõneldud – kuigi mööndi näiteks, et rüüstamata aladel olid probleemiks meeste väkkevõtmine ja kõrged maksud.

Kuigi Narva lahingu puhul mainiti ära nende kohatine vaprus, tehti Vene vägede kvaliteeti ja moraali halvustavaid viiteid. Eriti paistis selles osas silma Konks-1938, mis kirjutas: „Hiljem lausus Karl XII: „Pole mingit huvi võidelda venelastega: nad ei hakka vastu nagu teiste rahvaste sõjaväed, vaid põgenevad ülepeakaela. Oleks Narva jõgi olnud jääga kaetud, vist poleks meil õnnestunud maha lasta ühtegi venelast.“ ja „Kuuldes oma sõjavägede edust, ütles ta [Peeter I]: „Jumal tänatud, nüüd oleme nii kaugel, et kaks venelast jõuavad võita ühe rootslase. Veel mõned aastad, ja me võime võidelda mees mehe vastu.“¹⁷⁰

Baltisakslasi sõjasündmuste puhul eriti ei mainitud. Sõja puhkemisele aitasid nad (ennekõike J. R. Patkul) küll kaasa, vahendades Rootsi vastase liidu tekkimist, kuid varasemaga võrreldavat tähtsust neile ei omistatud. Rohkem räägiti neist sõja lõpuga ja kapitulatsioonitingimustega seoses. Viidati, et Peetrile oli tähtis mõisnike toetus ja seetõttu lubas ta juba sõja ajal neile teha järeleandmisi, mis omakorda kallutas aadlit Vene poolele. Kui V. Reiman oli neid Tallinna alistumisel praktiliselt äraandmises süüdistanud, siis nüüd enam nii karmid ei oldud, kuigi viidati nende teatavale mõjule „Vene väepealik /.../ laskis levitada üleskutseid, mis meelitasid alistumisele. Neis töutati jätta siin puutumata luteri usk ja linna eesõigused. Venesõbralikku meeleolu õhutasid ka mõisnikud.“¹⁷¹

¹⁷⁰ Konks-1938, lk 132–133.

¹⁷¹ Konks-1938, lk 135.

Üldised hinnangud sõja lõpule – ehk siis Vene võimu alla minekule – olid negatiivsed. Toodi välja järgmised aspektid: mõisnike võimu ulatuse taastumine, maa laastamine ja suured inimkaod, majanduse ja kaubanduse seiskumine ning kiriku- ja koolielu arengu katkemine.

Eesti NSV õpikute puhul tuleb silmas pidada, et Põhjasõda oli teema, mis oli sees ka üleliidulistes

ainekavades ja seetõttu kajastati seda ka üleliidulistes õpikutes – mis omakorda vähendas vajadust sellele nii põhjalikku tähelepanu pöörata. S.Vahre+Piirimäe-1983 Põhjasõja sündmustest ei rääkinudki, seega siin kirjutatu kehtib varasemate õpikute kohta.

Kui varem võis Põhjasõja käsitlustele Eesti õpikuis ette heita nende erapoolikut lähenemisviisi ja rootsisõbralikkust, siis Eesti NSV puhul erapoolikus jäi, kuid valitud pool oli – vastavalt ametliku ideoloogia diktaadile – kindlalt Vene oma.

Ka Põhjasõja puhkemise seletused olid Vene riigi huvide kesksed. Kui varem oli seda seletatud läbi Rootsi-vastase rahvusvahelise sobingu sõlmimise, siis nüüd tulid argumentidena välja Venemaa vajadus kaubateede loomiseks Lääne-Euroopaga ja „valduste taastamine“. Naan-1951s toodi välja veel täiendav argument, et Rootsi ajas agressiivset välispoliitikat ja Läänemere idakaldal olevad alad, eriti aga Narva, olid kavandatava Vene-vastase invasiooni platsdarmiks.¹⁷² Eelnevast järeldub loogiliselt, et sel perioodil **identifitseeriti Vene poolt „meiena“** ja Rootsi „vastastena“. Kõigest sellest tulenevalt kasutati Põhjasõda kirjeldades kõnepruuki, mille kohaselt kasutati Vene vallutuste iseloomustamiseks omadussõnu nagu „taastamine“ ja „vabastamine“, Rootsi võimu kohta siinsete alade üle aga „anastamine“ jms.

Õpikutes said kindla ja olulise koha Põhjasõja ajal toimunud talurahva vastuhakud, mille eesmärgiks toodi välja soov vabaneda mõisnikest ja Rootsi ülemvõimust ning liituda Vene vägede võitlusega – see pakkus hea võimaluse sisse põimida kaks Nõukogude ajalookirjutuse kohustuslikku liini: klassivõitluse ja „sõpruse suure vene vennasrahvaga“. See on olnud ainuke periood, kus ajalooõpikuist võis lugeda:

„Vene vägede edu andis talupoegadele uut julgust. 1702. aastal tungisid talupojad mitmel pool mõisate kallale. Ühe Õisu ümbruses tekkinud suurema salga juht Nahksepa Tiidu Mart kuulutas, et ta tahab kõik „saksad ära põletada ja kaotada, ja siis moskoviitide nõusse heita.“

S. Vahre-Kahk-1967, lk 57.

¹⁷² Naan-1951, lk 36.

„Talupojad ei andnud Rootsi vägedele toitu ja varustust. Hoopis teine oli suhtumine Vene vägedesse, kelle abil eestlased lootsid vabaneda saksa mõisnike ikkest.“¹⁷³

Kui varem oli Vene sõjavägede tegevuse kirjeldustes põhiliseks märgusõnaks „rüüstamine“, siis Nõukogude korra ajal ei saanud sellest juttugi olla. Seega **vaikiti maha sündmused, mis võinuks Vene vägedele mingitki halba varju heita**. See tähendab, et õpikutest ei leia me ei Šeremetjevi kirja tsaarile ega ka Tartu ja Narva küüditamisi. Kui mingid rüüstamised toimusid, siis Eesti NSV ajalooõpikute veergudel olid nende taga eranditult Rootsi väed.

Lisaks suhtumise muutumisele on Eesti NSV õpikuis **vähendatud Narva lahingu suurusjärku**. Vene vägede lüüasaamist maha vaikida ei saanud, kuid see-eest kasutatavat väljendusviisi ja andmestikku valiti suure hoolega, et venelastele mitte halba varju heita. Näiteks kui varem oli üldiselt kirjas vägede suuruste vahe, missuguseks autor seda siis ka täpselt ei hinnanud, siis Eesti NSV puhul mindi sellest pigem mööda. Kui Rootsi vägede arvuline vähemus ära mainiti, lisati sinna juurde tasakaalustava märkusena „aga hästi väljaõpetatud“. Narva lahingu kirjeldamisel oli omaette meistiklass Naan-1951, kus väeüksuste suuruste kohta pole kirjas sõnakesti, kuid toodi välja konkreetsed põhjused, miks Narva lahing „pidi“ lõppema Rootsi vägede võiduga: „Paljud asjaolud soodustasid Rootsi vägede rünnakut. Vene vägede piiramislaager lääne pool Narva jõge oli kuni 7 versta pikk, sealjuures kindlustatud ainult kraaviga ja madala muldvalliga. Välismaalastest palgalised ohvitserid reetsid ja läksid üle Rootsi leeri. Algas äge lumetuisk, mis puhus venelastele otse silma. Rootslastel õnnestus lüüa põgenema aadli ratsavägi ja osa Vene väest, Preobraženski ja Semjonovski polgud löid aga kindlalt tagasi kõik rünnakud ja taandusid alles öösel täies korras.“¹⁷⁴ Mainitud polkude väljatoomine on tõenäoliselt tingitud sellest, nad olid uute, tsaari „ihupolkudena“ progressi ja Peetri reforme iseloomustavateks kehastusteks.

Saksa mõisnikest eriti ei räägitud. Neid küll mainiti seoses klassivõitluse liiniga eestlaste vihaobjektina, kuid nende roll Põhjasõja puhkemisel ja Tallinna kapituleerumisel kadus. Patkulit pole üheski õpikus Põhjasõja juures isegi mitte mainitud.

Tulenevalt eelnevast hinnati Eesti NSV ajalooõpikutes **Põhjasõja lõpptulemus positiivseks ja selle tähtsustamisele ning tähtsuse seletamisele on pühendatud rohkem ruumi kui muude perioodide õpikutes**.

Oluliste ja positiivsete järeldamistena toodi välja ennekõike järgmised kaks aspekti:

¹⁷³ S.Vahtre-1962, lk 24.

¹⁷⁴ Naan-1951, lk 37.

A) Geopoliitiline aspekt – Vene maade „taasühendamine“, väljapääsu saamine Läänemerele, Balti alade loomulik kuulumine Venemaa juurde.

B) Ajaloolise progressi aspekt – kuigi mõisnike mõjuvõim kasvas, oli Eesti ühendamine Venemaaga siiski positiivne – järgnes 200 rahuaastat, millega pandi alus eesti rahva püsimisele ja arengule, taastus koostöö vene rahvaga ja ligipääs idaturule ja pikemas perspektiivis ka kommunistliku ühiskonnakorralduse „arenguvedurile“ pääsemine.

Üleminekuajal ilmunud õpikud olid tegelikult juba uute olude lapsed ning olid kirjutatud nõukoguliku käsitluslaadi puudujääkide lappimiseks, sarnanedes pigem varasemate (ja hilisemate) õpikutega. Venemaa poliitikat Rootsi suunal kuulutati agressiivsena, vene vägede moraali ja väljaõppe kohta esitati kriitikat, näiteks Narva lahingu katastroof pandi Peeter I ja soldatite õlule, mitte välismaalastest väejuhtide omale, nagu oli tavaline Eesti NSV ajalooõpikuis. Naases ka kirjeldus Vene vägede rüüstetööst ja küüditamistest. Kuigi Lukas-1991 juhatas teema sisse täiesti neutraalselt, väites, et eestlaste põhimõtteline poolehoid ei kuulunud kummalegi poolele¹⁷⁵, leiti sel perioodil häid sõnu siiski pigem Karl XII jaoks, samas pälvis sapiseid kommentaare B. Šeremetjevi isik ja tegevus. Kommentaarides sõja järelmite kohta ei leidunud enam viiteid ajaloolisele progressile ega sidemete taastumisele suure ja sõbraliku vene rahvaga. Lühike hinnang kõlas: “Sattumine Vene impeeriumi koosseisu tugevdas kohaliku baltisaksa aadli poliitilist võimu ja võimaldas tugevdada pärisorjuslikku ekspluateerimist.”¹⁷⁶

Taasiseseisvumise järel on lähenemine taas Rootsit soosiv, kuid samas neutraalsem, kui enne Nõukogude režiimi kehtestamist valitsenud suhtumine.

Sõja puhkemise põhjustest räägitakse suhteliselt neutraalselt. Peamiselt räägitakse, et tegemist on Rootsi naabrite poolse olukorra ärakasutamisega ja liidu loomisega, et Rootsile kätte maksta. Venelastele heidetakse siiski ette salakavalust ja reeturlikkust: „Peeter lubas pühalikult kõigist lepinguist kinni pidada, kuid see oli vaid silmakirjatsemine.”¹⁷⁷ Huvitav on vastuolu küsimuse üle, milline oli Rootsi olukord sõtta asumisel: A. Adamsoni õpikud ja Laur+Lukas-1995 ütlevad, et Rootsi riigikassa oli tühi, Laur-2005, et riigikassa oli pungil täis.

¹⁷⁵ Lukas-1991, lk 74.

¹⁷⁶ Õispuu-1989, lk 79–80.

¹⁷⁷ L.Vahtre-2004, lk 133.

Kuningatest on esiplaanil **Karl XII**. Ka siin on huvitav vastuolu erinevate õpikute suhtumises tema trooniletulekusse – ühel puhul on tema kirjeldamiseks kasutatud määratlust „noor ja kogenematu kuningas“¹⁷⁸, teisel „järjekordne andekas nooruk“¹⁷⁹.

Vene sõjaväge kujutatakse taas distsiplineerimatuna ja nende edu põhjusena suurt arvulist ülekaalu. Nende tegevust kujutatakse läbi süstemaatiliste laastamiste ja rüüstamiste. Jälle on õpiku lehekülgedel ära mainitud tsaar Peetri käsk kõik ära hävitada, Šeremetjevi kiri, tatarlaste hävitustöö, Tartu ja Narva küüditamine jms. Rootslaste samasugusest praktikast eriti juttu ei tehta, kuigi A. Adamson-2004 mainib Saksimaa rüüstamise juures: „Ehk on siin õige koht selgitamiseks, et vallutatud aladel ei käitunud rootslased venelastest suurt paremini.“¹⁸⁰ Välja tuuakse aspekt, mida ENSV õpikutes ei olnud ja millest ka sõdadevahelisel ajal libiseti üle: nimelt, et Eesti ei pidanud minema Peetrile, mis omakorda põhjustas alade suuremat rüüstamist.

Eestlaste suhtumises sõtta on hinnang kindlalt nihkunud tagasi selles suunas, et **eestlaste „pool“ oli Rootsi**. Sellest tulenevalt osalesid eestlased pigem Rootsi vägedes, mitte Vene omades – kuigi võib-olla mitte väga entusiastlikult, pigem oli tegemist „väiksema halvaga“. Spekuleeritakse, et rahvast võis aidata Rootsi poole võita ka Karl XII rahvamehelikkus, millest on tekkinud rootsisõbralik rahvapärimus, legendid Karlist ning lootus Rootsi kuninga tagasitulekule.¹⁸¹

„Siiski ei saa Eestis toimunud sõjasündmusi käsitleda kahe võõra väe – Vene ja Rootsi – võitlustena Eesti pinnal, mis eestlastesse ei puutunud. Eestlased sõdisid oma seadusliku kuninga, Karl XII poolel kaasa.“

L.Vahtre-2004, lk135.

Koos nõukoguliku ajalookirjutuse kadumisega kadus õpikuveergudelt ka klassivõitlus ja „sidemed Vene vennasrahvaga“. Kui üleminekuaja õpikuis, ennekõike Lukas-1991s võis küll leida ilmselt teatavast inertsist tingitult viiteid klassivõitlusele, pole edaspidi sellele teemale erilist tähelepanu pööratud. Samuti **ei räägita eriti baltisakslaste rollist.**

Sõja lõpptulemuste hindamisel leitakse, et tähtsaimad tulemused – loomulikult lisaks valitseja vahetumisele – olid aadlike seniste õiguste taastamine ja suurendamine ning restitutsiooni läbiviimine. Eestlaste suhtes **kadus „200 aastat rahu Vene kotka kaitse all“ lähenemine** ja taastus varasem traditsioon, kus hinnati sõja lõpptulemust tagasiminekuks, mis tõi eestlastele kaasa suure kao rahvaarvus ning pärisorjuse naasemise. Meetilgana tõrvapotis toob

¹⁷⁸ Laur-2005, lk 90.

¹⁷⁹ L. Vahtre-2004, lk 133.

¹⁸⁰ A. Adamson-2004, lk 105.

¹⁸¹ Laur-2005, lk 93.

ususõbralik L. Vahtre-2004 välja luterluse säilimise, kuna sellega säilisid ka kirikuga seotud haridustraditsioonid.¹⁸²

4.3. Järeldused

1. Nagu õpikute temaatika puhul, võib ka narratiivide juures väita, et need on üldiselt kooskõlas üldise historiograafilise taustaga. Erinevatest perioodidest pärit õpikutekstid on reeglina hästi eristatavad isegi siis, kui välja jätta ajastule omane kõnepruuk. Taas tuleb mängu seotus „ametliku“ tellimusega: ajalooõpikud kui üks selle väljundeid ei saa peavooluga vastuolus olla. Ning sama kehtib ka üldise ajalookirjutuse kohta – see järgib reeglina ajastuomast suurt narratiivi, mis omakorda dikteerib lähenemisviisi ja rõhuasetused. Ühiskondliku tellimuse osakaalu on õpikunarratiivide juures samuti raske hinnata, sest õpikuteksti suund on pigem vastupidine (suunatud riiklikult tasandilt ühiskondlikule). Ilmselt oli see arvestatav ennekõike üleminekuajal, mida ma aga käesolevas töös eriti ei vaadelnud. Sellegipoolest võib väita, et ühiskondlik „tellimus“ ajalookirjutuse suhtes on järjepidev ja ei muutu väga kiiresti: kui Eesti NSV ajalooõpiku kirjutamisega läks pärast riigipööret aega ligi 20 aastat, siis rahvuslikku käsituslaadiga õppematerjalid ilmusid üleminekuajal veel enne, kui riigikord ametlikult muutus.

2. Taas on rahvuslik ja nõukogulik traditsioon väga selgelt eristatavad. Narratiivide analüüsimise käigus selgub, et teatav järjepidevus eksisteeris valdkondades, kus ka Eesti NSV tingimustes võis jätkata rahvusliku traditsiooni lähenemisnurga baasil. Antud uurimistöös välja toodud narratiivide puhul olid need suhtumine baltisakslastesse ja talupoegade elu puudutav: uus kord ei sundinud senist lähenemisviisi põhjalikult ümber vaatama, vaid soosis ja mõnikord isegi võimendas olemasolevat – võib-olla küll teatavate kohustuslike vormelite lisamisel. Viimaste teemade puhul on tänapäeval lähenemine pigem sümbioos mõlemast traditsioonist, kuid teemade puhul, mis nõukoguliku ajalookirjutuse tingimustes nõudsid õpikutekstide põhjalikku muutmist, on pigem tagasi pöördutud selle poolt katkestatud rahvusliku traditsiooni juurde.

3. Uurimuslik baas avaldab narratiividele mõju, aga see ei ole väga suur, sest sihtgruppi arvestades peavad õpikukäsitlused tahes-tahtmata mõnevõrra pinnapealseks jääma. Sellest tulenevalt tegeletakse peamiselt hästi läbi uuritud teemadega ja mingeid põhjapanevaid

¹⁸² L. Vahtre-2004, lk 139.

muutusi nende käsitlustes oodata ei ole – kui need ei ole just tingitud poliitilise olukorra muutustest tingitud tähenduslikkuse ümberhindamisega. Võivad muutuda detailid (näiteks lk 70 kirjeldatud Rootsi riigikassa tühjuse/täis oleku teema), aga pigem mõjutab uurimuslik seis teemade kajastatust, mitte narratiivide sisu.

Siiski on üks asi, mis narratiivides kaudselt peegeldab üldist teaduse arengut. See on aga seotud mitte õpikute sisu, vaid vormiga. Nimelt on selleks keelekasutus ja lähenemisviis, mis on rahvuslikus traditsioonis aja jooksul muutunud järjest professionaalsemaks, neutraalsemaks ja akadeemilisemaks. Seda võis tähele panna juba võrreldes varase perioodi raamatuid sõdadevahelise perioodiga, veelgi enam aga tänapäevastega. Nõukogude perioodil toimus sellest aspektist vaadates küll teatav tagasilangus, kuid see oli tingitud õpikute valmistamisel silmas peetud propagandistlike kaalutluste ülekaalust akadeemiliste suhtes. Ning ka tolle traditsiooni siseselt on täheldatav keelekasutuse järk-järguline neutraalsemaks muutumine. Selle põhjuseks oskan ma välja pakkuda vaid seletuse, et uue traditsiooni loomisel (siinkohal ma pean silmas revolutsioonilisi, mitte evolutsioonilisi muutusi), on alguses propaganda osakaal suurem kui pärast asjade teatavat settimist.

4. Autorite isiklike eelistuste osakaal narratiivi kujunemisel on suhteliselt keeruline teema. Tõenäoliselt võib suhteliselt kindlalt väita, et see oli väga tähtsal kohal varase perioodi teostes – kuid edaspidi, seoses õpikute avaldamise riiklike mehhanismide tekkimisega, muutub see juba teataval määral kahtlaseks. Õpikute autorid peavad õpikutele heakskiidu saama ka demokraatlik(umat)es tingimustes. Seega nende õpikute toon peab vähemalt põhipunktides vastama ametlikule ajalookäsitlusele – või siis peavad õpikute autorid olema omas ajas tunnustatud ja „alternatiivajaloolased“ ei pääse löögile. Samas näitab rahvastikuteema käsitlus S.Vahtre+Piirimäe-1983s, et ettevaatliku lähenemise korral oli autoreil olemas väike mänguruum isegi Eesti NSVs, kus iga õpik läbis põhjaliku kontrolli ja tsensuuri.

Seega ma arvan, et võib väita, et kuigi peamiseks narratiive sisuliselt mõjutavaks faktoriks on ja jääb ajalookirjutuse peavool, on autoritel võimalik vähemalt omadussõnade ja konnotatiivsete väljendite valimisega tooni mõjutada.

5. KOKKUVÕTE

Käesoleva magistritöö eesmärk oli vaadelda Eesti ajalooõpikuid osana historiograafiast ja hinnata nende seotust ülejäänud ajalookirjutusega ning tegureid, mis on mõjutanud ajalooõpikute tekstide kujunemist. Selle uurimiseks valisin perioodi, kus Eesti ala oli Rootsi võimu all. Allikatena kasutasin erinevaid Eestis XX sajandil ja XXI sajandi algul välja antud ajalooõpikuid ja jagasin nad seoses poliitilise olukorra muutumisega gruppidesse, millest üritasin anda koondportree ja võrrelda seda sama ajastu üldise historiograafilise taustaga. Selle jaoks koostasid lühiülevaate antud perioodide historiograafilisest taustast, mh oludest Rootsi aja uurimise suhtes, samuti andsin põgusa ülevaate konkreetsete autorite huvidest.

Õpikute analüüsimiseks kasutasin kahte lähenemisviisi: ühest küljest Rootsi ajale pühendatud teemavaldkondade suhtelise mahu hindamine, et saada pilt sellest, millised teemad on eri aegadel olnud rohkem päevakorral, teisalt suuremate ja läbivate narratiivide muutumine/püsimine ajaloo vältel, et hinnata muutusi Rootsi aja suhtes ülesnäidatavas suhtumises. Saadud tulemusi võrdlesin üldise ajalookirjutuse olukorraga ja jõudsin järgmistele järeldustele, mida võib tõenäoliselt üle kanda ka kogu ajalooõpikute historiograafia, kuid samas ei tohi unustada, et järeldused põhinevad ainult Rootsi aja peatükkide uurimisel:

1. Ajalooõpikute sisu on reeglina kooskõlas üldise historiograafilise peasuunaga – seda nii teemade kajastatuse määra kui ka hinnangulise sisu poolest. Kuigi individuaalsed õpikud võivad olla üksteisest erinevad, siis ajastu koondportree vastab üldjoontes suhteliselt hästi üldise historiograafilise konteksti poolt prognoositavale. Niisamuti on tulemused suuresti kooskõlas sarnasel teemal üldkäsitletutega tegelenud uurimistöö tulemustega.

2. Eesti ajalookirjutuse kaks traditsiooni – rahvuslik ja nõukogulik – on selgesti eristatavad nii temaatika rõhuasetuste kui narratiivide sisu poolest. Nõukogude korra lõppemisega viimane traditsioon sisuliselt heideti kõrvale ja õpikutes säilisid vaid sellised lähenemisviisid, millega ka nõukogude korra ajal oli olnud võimalik jätkata rahvuslikku traditsiooni – seega ühiskondlikku „ootust“ ajalookäsitluse suuna suhtes on äärmiselt keeruline vägisi muuta.

3. Nii temaatika valik kui narratiivide sisu on kõige enam mõjutatud „ametlikust“ ajalookäsitlusest. Ajalooõpik on eliidi sidekanal oma narratiivi reprodutseerimiseks ja seetõttu peab selle sisu vastama vähemalt põhipunktides teatud maailmakäsitlusele.

4. Uurimisseis mõjutab ajalooõpikute puhul rohkem temaatikat kui narratiivide sisu. Võib eeldada, et teatud kriitilisele tasemele jõudes hakkab see mõju vähenema, kuna kooliõpilastele suunatud detailsuse tase ei saa olla väga kõrge ja väga järske uusi avastusi, mis sunnivad kogu olemasoleva käsitluse ümber vaatama, enam ei tule – sellised muutused on tingitud pigem päevapoliitilisest situatsioonist.

5. Autorite isiklikud huvialad mängivad teatavat rolli nii valitava teemaderingi kui antavate hinnangute juures. See roll ei ole siiski üldiselt väga suur, kuna teemaderingi puhul on olemas teatavad „kohustuslikud“ teemad, mis tuleb tahes-tahtmata ära katta. Mänguruumi on pigem kõrvalisemates teemades. Mis hinnangutesse puutub, siis ei saa minna vastuollu ametliku historiograafilise peavooluga (ei ole reaalne, et tänapäeva Eesti Vabariigis keegi üllitaks nõukogulikust traditsioonist lähtuva ajalooõpiku – st selle võib küll kirjutada, kuid tõenäoliselt ei saaks see heakskiitu või kui isegi see õnnestub, ei võetaks seda tõenäoliselt kasutusse) – kuid oma seisukohtade avaldamine on varjatud kujul võimalik olnud isegi nõukogude korra tingimustes, kasutades osavalt valitud sõnavara.

Üldiselt leidsin vastused kõikidele küsimustele, mida ma selle tööga uurida tahtsin. Üks aspekt ilmselt nõuaks veel lähemat vaatlemist: nimelt kui palju erinevad käsitlused teemavaldkondade esinemise suhtes põhikooli ja gümnaasiumi õpikutes. Kuna uurimistöö jaoks valimi koostamisel oli oluliseks tervikliku ülevaate olemasolu õpikus, ei pööranud ma sellele aspektile tähelepanu, hinnates, et tõenäoliselt on erinevus kahe kooliastme vahel pigem kvalitatiivne, süvitsi minev, mitte temaatiline. Seda uurimistööd saaks jätkata, näiteks võttes vaatluse alla illustratsioonid, huvitav oleks ka võrrelda selle teema kajastamist Läti ajalooõpikutest. Kuigi lätlastel puudub „hea Rootsi aja“ kontseptsioon, siis oma Rootsi aeg oli ka neil, kuigi vähemal määral ja mitte kogu tänapäevase riigi osas, samuti on edasine ajaloo kulg toimunud paralleelselt, mis tähendab, et võrdlusmomente peaks jaguma. Samuti oleks ilmselt huvitav sama teema uurimine natuke teise lähenemisviisiga – mitte reaalsest historiograafiast, vaid õpikuteteooriast lähtuva fookusega.

6. KASUTATUD ALLIKATE JA KIRJANDUSE LOETELU

6.1. Allikad

- Adamson, Andres; Karjahärm, Toomas.** *Eesti ajalugu gümnaasiumile.* Argo: Tallinn, 2004.
- Adamson, Andres; Valdmaa, Sulev.** *Eesti ajalugu gümnaasiumile.* Koolibri: Tallinn, 2001.
- Adamson, Johannes.** *Eesti ajalugu ühenduses üldajalooga. Algkooli VI õppeaastale.* Loodus: Tartu, 1930.
- Adamson, Johannes.** *Uus aeg. Üld- ja kodumaa ajalugu. Keskkooli III klassi kursus (7. õppeaasta).* Loodus: Tartu, 1936.
- Arjakas, Küлло; Laur, Mati; Lukas, Tõnis; Mäesalu, Ain.** *Eesti ajalugu. Õpik 11. klassile.* Koolibri: Tallinn, 1991.
- Asson, Emma.** *Üldine ajalugu ühes Eesti ajalooga. Uusaeg. Keskkooli III kl. kursus, VII õppeaasta.* Noor-Eesti: Tartu, 1936.
- Eisen, Mattias Johann.** *Eestimaa ajalugu.* Postimehe Kirjastus: Tartu, 1919.
- Kahk, Juhan; Palamets, Hillar; Vahtre, Sulev.** *Eesti NSV Ajaloost. Lisamaterjali VII–VIII klassi NSV Liidu ajaloo kursuse juurde.* Valgus: Tallinn, 1967.
- Kampmann, Mihkel.** *Eesti ajalugu: piltide kujul rahwakoolidele kokku seadnud M. Kampmann.* G. Pihlaka Kirjastus: Tallinn, 1919.
- Konks, Jaan.** *Eesti Ajalugu I. Ajaloo õpperaamat progümnaasiumi I klassile.* Eesti Kirjanduse Selts: Tartu 1938.
- Laur, Mati; Mäesalu, Ain; Tannberg, Tõnu; Vent, Ursula.** *Eesti ajalugu I. Muinasajast 19. sajandi lõpuni. Õpik gümnaasiumile.* Avita: Tallinn, 2005.
- Mäesalu, Ain; Lukas, Tõnis; Laur Mati; Tannberg, Tõnu.** *Eesti ajalugu I.* Avita: Tallinn, 1995.
- Naan, Gustav (toim.); Moosberg, Hilda; Saat, Joosep; Vassar, Artur; Maamägi, Viktor.** *Eesti NSV ajalugu. Õpik keskkoolidele. (makett).* Eesti Riiklik Kirjastus: Tallinn, 1951.
- Palamets, Hillar; Vahtre, Sulev.** *Eesti NSV ajaloost. Lisamaterjale M. Netškina ja A. Fadejevi käsiraamatu „NSV Liidu ajalugu“ VII kl. juurde.* Eesti Riiklik Kirjastus: Tallinn, 1964.
- Reiman, V.** *Eesti ajalugu. Trükiks korraldanud H. Sepp.* Varrak: Tallinn, 1920.
- Siilivask K. (toim.), Trummal, V., Vahtre, S., Konks, J., Loone, L., Palamets, H., Moosberg, H., Siilivask, K., Plotnik, E., Lõhmus, M.** *Eesti NSV Ajalugu. Keskkooli IX–XI klassile.* Eesti Riiklik Kirjastus: Tallinn, 1959.

Tarvel, Peeter; Madisson, Julius; Annist, Linda. *Ajalugu Gümnaasiumile II. Teine, lühendatud ja parandatud trükk.* Eesti Kirjanduse Selts: Tartu, 1939.

Vahtré, Lauri. *Eesti ajalugu gümnaasiumile.* Ilo: Tallinn, 2004.

Vahtré, Sulev; Piirimäe, Helmut. *Meie kaugem minevik. Fakultatiivkursuse õppematerjal Eesti NSV ajaloost vanimatest aegadest kuni XVII sajandi lõpuni.* Valgus: Tallinn, 1983.

Õispuu, Silvia (koost.); Laar, Mart; Palamets, Hillar; Piirimäe, Helmut; Vahtré, Sulev; Õispuu, Silvia. *Eesti ajalugu. 1. osa. Muinasajast kuni 19. sajandi lõpuni. Konspektiivne õppematerjal keskkoolile.* Valgus: Tallinn, 1989.

6.2. Kirjandus

6.2.1. Ajalooalane

Ajaloo õppimisest. Kogumik J. V. Stalini, A. A. Ždanovi ja S.M. Kirovi artikleid. Poliitiline Kirjandus: Tallinn, 1949.

Andresen, Andres. *Villem Reimani ajalookirjutuse tähendus.* – Reiman, Villem. *Eesti ajalugu.* Tartu, Ilmamaa, 2014, lk 155–166.

Eesti ja Rootsi : 1929 [album]= Estland och Sverige : 1929. Rei, A.; Lindman, A.; Lattik, J.; Trygger, E.; Tõnisson, J.; Kruus, H.; Köpp, J.; Uluots, J.; Sepp, H.; Liiv, O.; Johansen, P. Eesti-Rootsi Ühing: Tallinn, 1929.

Eesti NSV ajaloo periodiseerimisest. Saat, Joosep (toim.); Moora, Harri; Vassar, Artur; Saat, Joosep; Maamägi, Viktor. Eesti Riiklik Kirjastus: Tallinn, 1954.

Helmut Piirimäe 70. – Tuna 2000/4, lk 152–153.

Jansen, Ea. *Humanitaaruuringutest Eesti Teaduste Akadeemias Nõukogude ajal.* – Engelbrecht, Jüri (peatoim.). *Eesti Teaduste Akadeemia. Ülevaateid ja meenutusi.*

Kronoloogia. 1938–1998. Teaduste Akadeemia Kirjastus: Tallinn, 1998, lk 110–118.

Jefimov, Aleksei. *Uusaeg. I osa. Õpik keskkooli VIII klassile.* Eesti Riiklik Kirjastus: Tallinn, 1951

Jürgens, Jaan. *Lühike üldine ja kodumaa ajalugu. 3 ja 4 aastase õpekestvusega rahvakoolidele.* G. Pihlaka kirjastus: Tallinn, 1918.

Karjahärm, Toomas. *Ühiskondliku mõtte voolud ja doktriinid.* – Karjahärm, Toomas; Sirk, Väino. *Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917.* Eesti Entsüklopeediakirjastus: Tallinn, 1997.

Kosminski, Jevgeni. *Keskaeg. Õpperaamat keskkooli VI–VII klassile.* Pedagoogiline Kirjandus: Tallinn, 1941. Originaali tiitel: E.A. Kosminskii. *Istoriija srednih vekov.* Moskva, 1940.

- Kreegipuu, Tiit.** *Ajaloo rakendamine propagandarelvana ehk kuidas kujundati ajalookäsitus Nõukogude võimu kehtestamisest 21. juunil 1940 Nõukogude Eesti ajakirjanduses aastatel 1945 – 1960.* – Tuna 2007/3, lk 47–69.
- Kruus, Hans.** *Ärkamisaja pärandus Eesti ajaloo uurimisele (Akadeemilise Ajaloo-Seltsi juubeliaktusel 4. V 1930 peetud kõne).* – Ajalooline Ajakiri 1930/3, lk 129–138.
- Kõpp, Johan.** *Villem Reiman ajaloolasena.* – Ajalooline Ajakiri 1924/1, lk 10–17.
- Laidre, Margus.** „*Vana hea rootsi aeg*“ – müüt või tegelikkus. – Akadeemia 1994/5, lk 957–962.
- Laur, Mati; Kello, Katrin.** *Rootsi aja pärand 18. sajandi Liivimaa agraarsuhetes.* – Andresen, Andres (koost.). *Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks.* Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio: Tartu, 2001, lk 251–274.
- Loone, Leida.** *Rootsi aeg eesti ajalookirjanduses 1934–1938. Mustandkäsikiri.* – Svio-Estonica 1938, lk 223–239.
- Madisson, Julius; Vahtre, Sulev.** *Ühest Eesti ajaloo periodiseerimise küsimusest.* – Edasi, 04.06.1957, lk 2.
- Michelson, Marie.** *Ajaloo individuaalsest käsitlusest algkoolis.* – Läänemaa õpetajate seminar 1921–1931. Läänemaa Seminar: Haapsalu, 1931, lk 101–111.
- Vahtre, Lauri.** *Nõukogude aja periodiseerimisest.* – Andresen, Andres (koost.). *Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks.* Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio: Tartu, 2001, lk 373–384.
- Palamets, Hillar.** *Jutustusi kodumaa ajaloost. Õpik-lugemik IV klassile.* Eesti Riiklik Kirjastus: Tallinn, 1960.
- Palamets, Hillar.** *Ülevaade ajaloo õpetamise arengust. Õppevahend ajaloo-osakonna üliõpilastele.* Tartu Riiklik Ülikool: Tartu, 1968.
- Pilve, Eli.** *Nõukogude noore kasvatamisest paberil ja päriselt. Ideoloogiline ajupesu Eesti NSV kooli(tunni)s 1953–1991.* – Tuna 3/2013, lk 82.
- Põrk, Aleksander.** *Eesti ajalugu. II, Ordu, Taani, Poola ja Rootsi aeg Eestis 1227–1721.* Eesti kultuur-ajaloo selts: Tallinn, 1927.
- Raudsepp, Anu** – *Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985.* Tartu Ülikooli Kirjastus: Tartu, 2005.
- Rebane, Hugo.** *Marksistliku ajalookäsitluse eeskujulik näidisteos eesti keeles.* – Ajaloo Ajakiri 1941/1, lk 8–9.
- Rebas, Hain.** *Dependence and Opposition. Problems in Soviet Estonian Historiography in the late 1940s and early 1950s.* – Journal of Baltic Studies. Volume XXXVI, number 4, Winter 2005, p 423–448.

- Rebas, Hain.** *Historiograafilisi aspekte Rootsi aja kohta Baltikumis (1561–1721).* – Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat X 1985–1987. Stockholm, 1988, lk 45–78.
- Roos, Jaan.** *M. Kampmaa elust ja tegevusest.* – Eesti Kirjandus 1937/3, lk 126–139. Viimati vaadatud 24.04.2015 läbi veebikülje: <http://digar.nlib.ee/digar/show/?id=52937>.
- Roos, Jaan.** *Mihkel Kampmaa elutöö.* – Postimees, 04.10.1943, lk 3. Viimati vaadatud 24.04.2015 läbi veebikülje: <http://dea.nlib.ee/fullview.php?frameset=3&showset=1&wholepage=suur&pid=s645951&nid=83277&con=0>.
- Rosenberg, Tiit.** *Ajaloo raiumisest raamatusse: Eesti ajaloo suurest narratiivist.* – Tender, Tõnu (koost.). *Raamatu osa Eesti arengus.* Ilmamaa: Tartu, 2001, lk 66–81. [Rosenberg 2001-a]
- Rosenberg, Tiit.** *Ajaloolane ja aeg. Sulev Vahtre 75.* – Andresen, Andres (koost.). *Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks.* Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio: Tartu, 2001, lk 13–30. [Rosenberg 2001-b]
- Rosenberg, Tiit.** *Eesti ajalugu – kas rahvusajalugu, maa-ajalugu või regionaalajalugu?* – Hennoste, Tiit (toim.). *Rahvusvahelised rahvusteadused. Artiklikogumik rahvusülikooli 95. juubeliks.* Tartu Ülikooli Kirjastus: Tartu, 2014, lk 19–40.
- Rosenberg, Tiit.** *Juhan Kahk agraarajaloolasena.* – Ajalooline Ajakiri 1998/4 (103), lk 51–64.
- Rosenberg, Tiit.** *Professor Arno Rafael Cederberg – Eesti ajaloo uurimise koolkonna rajaja Tartu Ülikoolis.* – Ajalooline Ajakiri 1999/2 (105), lk 79–90.
- Selart, Anti.** *Kuidas Artur Vassar eestlased ja venelased sõbraks kirjutas.* – Kleio. Ajaloo Ajakiri. 1997/4 (22), lk 32–35.
- Sirk, Väino.** *Haritlaskonna kujunemine ja koosseis.* – Karjahärm, Toomas; Sirk, Väino. *Vaim ja Võim. Eesti haritlaskond 1917–1940.* Argo: Tallinn, 2001, lk 25–35.
- Sirk, Väino.** *Keskooli ajalooõpik Eesti Vabariigis 1918–1940.* – Tuna 2000/2, lk 78–89.
- Suits, Gustav.** *M. Kampmaa 70-ndaks sünnipäevaks.* – Eesti Kirjandus 1937/3, lk 123–126. Viimati vaadatud 24.04.2015 läbi veebikülje: <http://digar.nlib.ee/digar/show/?id=52937>.
- Suurväli, Avo.** *Ajaloolane ja pedagoog Valgamaalt. Julius Madisson 100.* – Valgamaalane, 27.08.1998, lk 4.
- Tamm, Marek.** *Kellele kuulub Eesti ajalugu?* – Vikerkaar 2009/7–8, lk 53–66.
- Tamm, Marek.** *Monumentaalne ajalugu: esseid Eesti ajalookultuurist.* – Loomingu raamatukogu 28–30. Kultuurileht: Tallinn, 2012.
- Tarvel, Enn.** *Kas ajalugu saab kirjutada objektiivselt?* – Tuna 2005/3, lk 4–9.

- Undusk, Jaan.** *Eesti ajaloo kotkaperspektiivist. Minu vaidlus Brüggemanniga.* – Tuna 2002/3, lk 99–116.
- Undusk, Jaan.** *Retooriline sund eesti nõukogude ajalookirjutuses.* – Krikmann, Arvo; Olesk, Sirje (koostajad). *Võim & kultuur.* Eesti Kirjandusmuuseum: Tartu, 2003, lk 41–68.
- Undusk, Jaan.** *Stalinismi müstilised ja maagilised märgid.* – Akadeemia 1994/9, lk 1870.
- Vasar, Juhan.** „*Halb*“ poola ja „*Hea*“ rootsi-aeg. – Olion 1930/8, lk 2–6.
- Vasar, Juhan.** *Rootsi aja senisest uurimisest ja edaspidistest uurimisülesannetest, eriti Liivimaa suhtes.* – Ajalooline Ajakiri 1930/1, lk 27–36.
- Veisapak, Teet.** *Ajalooteadusest kui venestuse ideoloogia kandjast (1944–1952).* – Looming 1990/9, lk 1260–1268.
- Viires, Ants.** *Eesti ajalugu stalinlikus haardes.* – Tuna 2003/1, lk 32–47.
- Viires, Ants.** *Noor M. J. Eisen ajaloo populariseerijana.* – Keel ja Kirjandus 2001/7, lk 490–498.
- Õiglane, Harri; Kesküla, Kalev.** *Paradoksaalne Gustav Naan.* – Eesti Ekspress, 04.02.1994, lk B4.
- Õpetajate seminaaride seadus.* – Riigi Teataja 23.10.1923, nr 123. Viimati vaadatud 04.05.2015 läbi veebikülje <https://www.hm.ee/Haridusseadused-1918-1940/hsscan/opetajate%20seminar%201923.pdf>.
- Üleliidulise Kommunistliku (enamlaste) Partei ajalugu: lühikursus.* ÜK(e)P Keskkomitee komisjoni toimetusel. Poliitiline Kirjandus: Tallinn, 1940.
- Чешихин, Евграф Вас.** *Краткая история Прибалтийского края : [1150–1881].* Мюллер: Рига, 1894.

6.2.2. Metoodiline

- Content analysis. Volume 1, What is content analysis? Defining the methodological playing field* – Franzosi, Roberto (ed.). SAGE: Los Angeles [etc.], 2008.
- Kalmus, Veronika.** *Estonian ABC-books 1900–1997: reflections of cultural and ideological changes : master thesis.* Tartu, 1998.
- Kalmus, Veronika.** *Õpidiskursus muutuvast ühiskonnas.* – Ruus, Viive-Riina (toim.). *Kõnelev ja kõneldav inimene. Eesti erinevate eluvaldkondade diskursus.* TPÜ Kirjastus: Tallinn, 2000, lk 205–218.
- Kalmus, Veronika.** *Õppekirjanduses esinevate väärtuste uurimise metoodikast.* – Mikk, Jaan (toim.). *Väärtuskasvatus õppekirjanduses. Artiklite kogumik.* Tartu Ülikool: Tartu, 1999, lk 6–22.

Mikk, Jaan. *Eessõna*. – Mikk, Jaan (toim.). *Väärtuskasvatus õppekirjanduses. Artiklite kogumik*. Tartu Ülikool: Tartu, lk 3–4.

Mikk, Jaan. *Textbook: Research and Writing*. Peter Lang: Frankfurt am Main [etc.], 2000.

Stokes, Jane. *How to do Media and Cultural Studies*. SAGE: London [etc.], 2003. Viimati vaadatud 20.03.2015 läbi veebikülje:

<http://site.ebrary.com.ezproxy.utlib.ee/lib/tartu/docDetail.action?docID=10080991&p00=methods%20content%20analysis>.

The content analysis reader. Krippendorff, Klaus and Bock, Mary Angela (ed-s). SAGE: Los Angeles [etc.], 2009.

Tartu Ülikooli Sotsiaalse Analüüsi Meetodite ja Metodoloogia õpibaas. Viimati vaadatud 05.05.2015 läbi veebikülje <https://sisu.ut.ee/samm/avaleht>.

6.2.3. Õppekavad ja –programmid

Algkooli õppekavad 1940./41. õppeaastaks. Hariduse Rahvakomissariaat: Tallinn, 1940.

Algkooli õppekavad. Haridusdirektoorium: Tallinn, 1942.

Algkooli Õppekavad. Haridusministeerium: Tallinn, 1928.

Eesti põhi- ja keskkooli riiklik õppekava. Vabariigi Valitsuse määrus 28.09.1996. RT I 1996, 65, 1201. Viimati vaadatud 07.05.2015 veebiküljelt

<https://www.riigiteataja.ee/akt/29725>.

Kaheksaklassilise kooli ja keskkooli programmid 1966/67. õppeaastaks. Ajalugu. ENSV Haridusministeerium: Tallinn, 1967. [sic!]

Keskkooli ja gümnaasiumi 1938. aasta õppekavade seletuskirjad. Haridusministeerium: Tallinn, 1940.

Põhikooli ja gümnaasiumi riiklik õppekava. Vabariigi Valitsuse määrus 01.06.2002. RT I 2002, 20, 116. Viimati vaadatud 07.05.2015 veebiküljelt

<https://www.riigiteataja.ee/akt/162998>.

Üldhariduskooli programmid. Ajalugu IV–XI klassile. Eesti NSV Haridusministeerium: Tallinn, 1988.

Üldhariduskooli programmid. Ajalugu V–XII klass. Õispuu, S.(koost.); Jaanson, K.; Kõiv, M.; Piirimäe, H.; Raudkivi, P.; Selirand, J.; Toomet, T. Eesti Vabariigi Haridusministeerium: Tallinn, 1992.

6.2.4.Koondteosed

Eesti Ajalugu II. Eesti keskaeg. Selart, Anti (toim.). Tartu Ülikooli Ajaloo ja Arheoloogia Instituut: Tartu, 2012.

Eesti ajalugu III. Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani. Küng, Enn (toim.); Seppel, Marten (kaastoim.). Tartu Ülikooli Ajaloo- ja Arheoloogia Instituut: Tartu, 2013, lk 12–20.

Eesti NSV ajalugu. Kõige vanemast ajast tänapäevani. Toim. Naan, Gustav. Eesti Riiklik Kirjastus: Tallinn, 1952.

Eesti NSV ajalugu. Kõige vanemast ajast tänapäevani. Toim. Naan, Gustav. Eesti Riiklik Kirjastus: Tallinn, 1957.

Eesti Nõukogude Entsüklopeedia V. Maap–Pair. Naan, Gustav (peatoim.). Valgus: Tallinn, 1973.

6.3. Muud materjalid

Eesti raamatukogude ühine E-kataloog ESTER. Autoriotsing „Konks, Jaan“. Viimati vaadatud 07.05.2015 läbi veebikülje:

https://www.ester.ee/search~S1*est/a?searchtype=a&searcharg=konks%2C%20jaan&searchscope=1&SORT=DZ&extended=0&SUBMIT=OTSI

Eesti Rahvusbibliograafia. Autoriotsing „Vahtre, Lauri“. Viimati vaadatud 05.05.2015 läbi veebikülje: http://erb.nlib.ee/?komp=&otsi=Vahtre%2C+Lauri%2C+1960-®ister=autorid&r_oid=12213799.

Eesti Teadusportaal. Andres Adamsoni kirje. Viimati vaadatud 05.05. 2015 läbi veebikülje: <https://www.etis.ee/portaal/isikuCV.aspx?PersonVID=37882>.

Eesti Teadusportaal. Mati Lauri kirje. Viimati vaadatud 05.05.2015 läbi veebikülje: <https://www.etis.ee/portaal/isikuCV.aspx?PersonVID=1162&lang=et>.

Laur, Mati. E-kirjavahetus autoriga 28.04.2015.

Postimees. Teemarubriik *Eesti ajalugu II*. Viimati vaadatud 06.05.2015 läbi veebikülje: http://www.postimees.ee/teema/eesti_ajalugu_ii.

7. SUMMARY

THE SWEDISH ERA IN ESTONIAN HISTORY TEXTBOOKS: HISTORIOGRAPHICAL ANALYSIS OF DISCOURSE

As the perspective on historical events can be totally different – being dependent on one's cultural background and era –, it makes the subject of historiography very intriguing.

History is one of the means for a culture to renew and reproduce itself. Shared history binds the people together, it separates „us“ from „them“. Also, the possibility to get your historical viewpoint widely acknowledged can be a potent boost to your reputation.

History teaching is an institutional tool with an aim to enhance and renew aforementioned goals by raising and guiding new generations in the spirit which is approved by the society or its elite. Its central part has traditionally been the history textbook, which can be viewed as a specific part of historiography which aggregates the necessary common core of knowing „who we are“. It reflects the macro-level values deemed to be necessary for the growing generation. Although its importance as an information carrier is decreasing, it probably will remain as a concise way of explaining the world.

As such, history textbooks are a part of „official“ historiography and they reflect contemporary tendencies and attitudes. One can expect that the factors affecting the content of textbooks include the same variables as historiography in general: „official“ and „public“ expectations, the level of the era's historical knowledge and the personal interests and sympathies of the particular author. The aim of this thesis is to analyse the history textbooks as a part of historiography – to investigate how these two are linked and how the different historiographical factors shape the content of history textbooks. The focus is on how the time period when modern-day Estonia was under Swedish rule (the Swedish Era) is depicted in Estonian textbooks. There are different possible interpretations for when exactly it started, but here it is been narrowed down to the end of the Livonian War (1583) and the end of Swedish Era can be dated as 1721 – the end of the Great Northern War (the events of the war are usually included in a separate chapter and the „peaceful“ Swedish Era ends in 1700). The focus of the study is historiographical and the goals are to describe the main features of the Swedish Era's treatises in Estonian history textbooks and to analyse whether and how they have been shaped by broader context and how they have been influenced by the historiographical variables described above.

The subjects of study are Estonian history textbooks, which are grouped by their publishing date into four categories. The categories are defined by fundamental changes in the political situation of Estonia in the 20th century and are as follows:

1. Pre-Independence period (books which were published before and were used in the early years of Estonian Republic, in the beginning of the 1920s)
2. First period of independence (books published in independent Estonia before the Soviet occupation which started in 1940)
3. Estonian SSR (books published in occupied Estonia)
4. Second period of independence (books published after the end of the Soviet Occupation)

There are also some excursions to the period of German occupation (during the Second World War) and transitional times (end of the 1980s and beginning of the 1990s), but these two periods were too brief to be equally included.

The survey consists of three parts.

The first part consists mainly of mapping the historiographical context of the periods. This includes the overview of general ideological background, priorities in the research field, textbooks and authors etc.

The second part is content analysis, focusing on the relative coverage of different general topics in textbooks. As one might expect the more important topics to be getting more coverage, it follows that comparing the changes in the overall pattern of coverage presumably indicates the relative importance of a given topic in the given period. To analyse this, I coded the sections of text by topics, by content and approach, compared the volume of the section to the volume of the page as a whole, and later grouped the classification into larger categories. It was possible to identify 5 larger categories of topics: Administrative, Economic, Populace, Culture (which was divided into three sub-categories – Religion, Education and „other“ Culture) and Contextual (the topics which were not directly connected with the Swedish rule in Estonia, but provided some background information helping to understand the broader situation). If the section fell into many categories, I divided it by weighing.

The third part focuses on the narratives in textbooks: what are the common subjects and how the handling of narratives has changed according to different periods, both in manifested and implied ways. It was possible to identify seven common narratives: general attitude toward the Swedish Era, attitude toward Baltic Germans (the nobility), mutual relations between the Swedish central government and the local nobility, clerical matters; educational matters, life of Estonian common folk and attitude toward the Great Reduction. Eighth, a separate narrative is the attitude toward the Great Northern War and its conclusion.

The results of the survey were grouped by periods to outline the specific characteristics of the period. Then the groups were compared with each other with the goal of giving the explanation on the difference in approaches, based on historiographical evidence. And the final step was to assess the impact of different factors shaping the content of history textbooks.

The Estonian national history writing tradition was largely shaped at the beginning of the 20th century by pastor and social activist Villem Reiman, who wrote the first somewhat scientific treatise on Estonian history from the Estonian viewpoint. Before him, the history of Estonia was researched mainly by Baltic German historians and thus focused on „big“ history.

V. Reiman contrasted to that approach and focused (mainly) on the history and cultural development of Estonians. As the Swedish (Nordic) dimension offered the possibility for a „third way“ of Estonian identification beside (Baltic) German and Russian, V. Reiman idealized the Swedish Era and brought to wider use the concept of „Good Old Swedish Times“ – which proved to be extraordinarily enduring. As Estonia was under Russian rule at the time, the teaching of Estonian history was not exactly common and there was a lack of usable textbooks. So the schools were sometimes forced to use general treatises instead (and so was this survey).

As of authors, there was a shortage of Estonian historians, so the textbooks – and aforementioned general treatises – were written normally by learned men of polyhistoric interests.

After securing independence in the Independence War 1918–1920, the newly founded Estonian state was interested in the aspects of the history of Estonia, especially of Estonians. The national education system was founded and a generation of historians arose. As the state was interested in escaping the „Eastern European“ nametag, adopting the Nordic identity and approaching the Scandinavian states, the Swedish Era was one of the favoured topics of research. So the concept of „Good Old Swedish Times“ was continued and even when historical research provided some contrasting evidences, the textbooks had a pro-Swedish bias.

By the 1930s the education system was in work and so were the systems of producing textbooks. There was a group of authors who were specialised in issuing new textbooks – and as a rule, from now on they were already trained historians.

During Soviet occupation, the rules for writing history were altered dramatically. In the Soviet Union, it was a subject of strict state control, and teaching history even more so – the goal was to abolish national identities and create a *homo sovieticus* with a new identity. So,

the historiography was based on two pillars: Marxist historical theory (+ depicting the class struggle) and describing the history of Soviet nations in accordance with Russian history. The result was that the significance of the Swedish Era was re-evaluated. By new canons, it was a negative and backwards time, and the progress began only after the Great Northern War in which „Estonia and Livonia were liberated by victorious Russian troops“. The Swedish Era itself was a marginal topic, though it was possible to research it via populace/agrarian studies, which in turn provided a certain outlet to national-minded historians who wanted to avoid more direct pressure which accompanied the research of more recent times.

There were no textbooks on Estonian history – although one was compiled in 1951, it was never officially published. Estonian history was not on curricula until the 1960s, but even after that there was no systematic course until the end of the 1980s when the Soviet system was already on the verge of collapse. The history textbooks were thus basically local additions to centrally published Soviet history textbooks.

After regaining independence, the historiography is somewhat reverted back to national tradition. The focus is on Estonian history, but more in the larger context, especially in recent times. The Swedish Era is not a particularly important field of research, nor particularly avoided. In the 1990s, one could notice the search for Nordic/Baltic Sea identity which was reflected in curricula as well, but later it has been replaced by European identity.

The analysis of the coverage of broader topics in history textbooks provided following results. (The numbers are depicted on Table 1 (by single volume), Table 2 (grouped by periods) and Chart 1 (grouped by periods as a pie chart); also, the graphs by topics are available (Graphs 1–5)). As the coding included subjective evaluations, these cannot be taken as absolute, but as the approximate truth.

1. Although it varies between the single books, culture as a topic has been quite important and covered more or less equally throughout every period. The three sub-topics (religion, education and „other“ culture) have also been covered quite equally, with the exception of religion during Estonian SSR, where due to the Soviet system’s anti-clerical attitude it was clearly subdued.

2. Economics was under-represented in the early period’s textbooks – that was probably due to the overall research base and also the interest scope of the authors, who were more interested in cultural aspects. It was somewhat more in the picture in Estonian SSR textbooks, due to the impact of Marxist historical theory.

3. Contextual topics were prevalent in the early period. There are a couple of possible reasons: A) overall research level – before the early period, the main research was done by

Baltic Germans, who had different points of interest comparing to Estonian national historians; B) the history textbooks in use often were not exactly textbooks, but were written as general history books, so they gave a broader background. In Soviet history books, that topic was covered very briefly.

4. Administrative topics were more important during the first independence period, which was in accordance with attempts to reinforce the ties between Estonia and Sweden. Again, it was the Soviet period when this topic was often overlooked.

5. Populace has always been an important topic. Although in the early period it was somewhat less covered in history books, the reason for that was not the lack of interest, but the overall research level. Again – as the early research on Estonian history was done mainly by Baltic Germans, „the history of peasants“ was not a field they were particularly interested in. In Estonian SSR it was the main content – it was ideologically suitable for the Soviet system, so it was the field where you could expect new and interesting results, and handling the other topics was also sometimes skewed to the viewpoint of such approach.

All the topics are covered quite equally in recent times. That is probably due to a combination of multiple factors: A) lack of guidelines to focus on certain areas and stigmatize others; B) intention to give a well-rounded approach; C) the research has reached a level where all topics are covered on a higher level than needed for teaching the pupils, and there are no fundamentally new discoveries; D) time pressure which pushes the Swedish Era further into the past and creates a need to accommodate more recent events into curricula – so you can only devote a limited amount of time to the Swedish Era.

The main factor affecting the coverage of topics of Swedish time has been the „official“ guidelines – so the coverage has been in accordance with overall historiographical trends. As for the impact of „public“ expectations, it is hard to evaluate. In Estonian textbook historiography, there are two distinctly different traditions: National and Soviet, the first is more focused on the history of Estonians, the second on Marxist historical theory and certain topics. After the collapse of the Soviet Union, the current trends have been predominantly national.

The authors' preferences may affect the coverage of different topics somewhat, especially where the formal requirements to textbooks are either low or missing (early period). But even later, it is possible to observe the shifts which are in accordance with the authors' research fields.

The analysis on narratives provided following results. Attitude toward the Swedish Era in general has been positive in National, but negative in Soviet tradition. It is also observable that both attitudes have started as more extreme and later developed to be more moderate. The same can be said about the religious matters and the attitude toward the Great Reduction. The attitude toward Baltic Germans has been continuously negative. The reason is that Estonians were common people, lower-class and subject to suppression by upper class nobility which was predominantly German or germanised. It was suitable for the Soviet tradition as well, so there were no changes needed. In recent times, the Baltic German narrative is somewhat starting to fade.

On the life of common people, there's also continuity – again there was not much need for a change between traditions, because both traditions agreed it was wretched. If in earlier times the main focus was on people's everyday life, there has been a shift towards describing general census processes – as these were well researched in Soviet times as well.

On the mutual relations between the Swedish central government and the local (German) nobility, the attitude depends on the general view of the Swedish Era. In pre-Soviet times, especially in the early period, the main view was that they were antagonistic, the nobility was cunning enough to wrestle the control of the provinces to themselves, and that was why they managed to block the Swedish initiatives to improve local conditions. In textbooks of Estonian SSR, this antagonism was replaced by co-operation with the aim of extracting as much as possible from the province and the peasants. In recent times, the view is pragmatic: the Swedish government was not exactly happy with the situation in Baltic provinces, but this was not important enough to intervene.

Educational matters have been important for every period, but in Estonian SSR, it was usually mentioned that the progress in that field was motivated by the needs of the government and the Lutheran church to get a better hold on the population and the provinces. It was an attempt to minimize the positive effects of the Swedish rule in accordance with the general attitude toward the Swedish Era. Otherwise, the topic's coverage has been typical: optimistic and idealistic in early times, optimistic in the first period of independence, and pragmatic in the last period.

As for the attitude toward the Great Northern War, the periods have been strongly biased. As with other aspects, Soviet tradition sides with Russians and National tradition with Swedes. That affects the tonality of descriptions and the choice of words strongly – for example, in Soviet history textbooks one can never see Russian troops „pillaging“, and the conquering of Estonia and Livonia is described as „liberation“; in National tradition it is very much the

opposite. The aftermath of war is described by ESSR books as a start of a period of two centuries of peace and progress, in other books mainly as reinstating servitude and an interruption of political and cultural advances.

So basically one can say that the narratives in history textbooks are also very much in accordance with general historiography, by the storylines in books it is very much possible to say what period it originates from. As the history textbook is a way to express the official viewpoint, to get publishing permission, it cannot differ much from the main trends. The textbook works as a communication channel from „official“ to „public“, so it is again hard to estimate the impact of public demand, but it is probably important in transitional times: publishing the Soviet version of an Estonian history textbook took almost 20 years, but at the end of the 1980s, it took only a couple of years to publish the textbook which renounced the Soviet view on Estonian history. And two traditions of Estonian historiography are again very much at odds with each other.

The overall research level does not have much impact on narratives – as the target audience for textbooks are the pupils, it means that the books are generally somewhat superficial. But one noticeable thing is that the wording in textbooks has grown gradually more neutral and scientific. Authors' preferences were important in early periods, but otherwise, it came back to getting the official approval to a textbook: so one might assume they cannot contradict the common approach too much, at least not on fundamental issues. On the other hand, he/she can carefully choose adjectives and connotational meanings to convey the message – it was somewhat possible even during the Soviet regime.

Finally, to recap the results of the survey:

- A) The content of a history textbook is normally in compliance with general historiographical trends, both in choosing the topics and the tonality of narratives.
- B) There are two traditions in Estonian history textbooks – the National and the Soviet one – and both are quite distinctive in their thematic and attitude.
- C) The main factor impacting the content are the „official“ expectations to it.
- D) The overall research level tends to impact more the relative volume of topics than the content of narratives, which are more affected by political demands.
- E) Authors' personal interests have some impact, but the impact is limited by the need to cover certain topics and to not contradict the official trends.

8. LISAD

LISA 1: Uurimistöös toodud tabelite, jooniste ja graafikute nimekiri

lk 33 – Tabel 1. Rootsi aja peatükkides esinevate teemavaldkondade kajastatuse protsentuaalne jaotus ajalooõpikutes / Table 1. Percentages of covered topics in history textbooks by single volume.

lk 33 – Tabel 2. Rootsi aja peatükkides esinevate teemavaldkondade kajastatuse protsentuaalne jaotus grupeerituna perioodide kaupa. / Table 2. Percentages of covered topics in history textbooks grouped by periods.

lk 43 – Tabel 3. Erinevate teemavaldkondade soodustatus uurimisteemana erinevatel ajaperioodidel / Table 3. Favourability of different topics as a research field by periods.

lk 34 – Joonis 1. Rootsi aja peatükkides esinevate teemavaldkondade suhteline kajastatus sektordiagrammidena grupeeritult perioodide kaupa / Chart 1. Pie charts of covered topics in history textbooks grouped by periods.

lk 35 – Graafik 1. Haldusteemade kajastamise maht erinevatel ajaperioodidel / Graph 1. Coverage of administrative topics in different periods.

lk 37 – Graafik 2. Majandusteemade kajastamise maht erinevatel ajaperioodidel / Graph 2. Coverage of economic topics in different periods.

lk 38 – Graafik 3. Rahvastikuteemade kajastamise maht erinevatel ajaperioodidel / Graph 3. Coverage of populace topics in different periods.

lk 40 – Graafik 4. Kultuuriteemade kajastamise maht erinevatel ajaperioodidel / Graph 4. Coverage of cultural topics in different periods.

lk 42 – Graafik 5. Taustateemade kajastamise maht erinevatel ajaperioodidel / Graph 5. Coverage of contextual topics in different periods.

LISA 2: Ajaloõpikute Rootsi aja peatükkides nimetatud isikute loetelud

Eisen-1919

Sigismund III, Karl IX, Gustav II Adolf, Karl X, Karl XI, Karl Gyllenhjelm, Hans Maydell, Jakob de la Gardie, (kuberner) Horn, Jakob Johann Hastfer, Sigismund August, Vladislav IV, Jan Chodkiewicz, Heinrich Treyden, Heinrich Lieven, (mõisnik) Wrede, (maanõunik) Schulmann, (maapealik) Flemming, (pormeister) Wybers, (maanõunik) Budberg, Johann Reinhold Patkul, (maanõunik) Mengden, (maanõunik) Vietinghoff, Hermann Samson
Viktor Aderkass, Aleksander Trubetskoi.

Kampmann-1919

Sigismund III, Erik XIV, Gustav II Adolf, Karl IX, Karl XI, Kristina, Jacob Johann Hastfer, (kindral) Horn, Jakob de la Gardie, (kindralkuberner) Krause, Johan Skytte, Bartolomäus Gilden, Johann Fischer, Georg Müller, Heinrich Stahl, Bengt Gottfried Forselius, Johann Hornung, Ignati Jaak, Pakri Hansu Jüri, Vahakulmu Andres.

Reiman-1920

Erik XIV, Gustav II Adolf, Karl X, Karl XI, Kristiina, Carl Bonde, Jacob Johann Hastfer, (kindral) Horn, Lars Flemming, Robert Lichton, Magnus de la Gardie, Johannes Rudbeckius, Adrian Virginius, (piiskop) Agricola, David Dubberch, Johann Fischer, Friedrich von Löwen, Georg Müller, Friedrich Plater, (piiskop) Gerth, Glasenap, Heinrich Stahl, Hermann Samson, Joakim Jhering, Joakim Rossihnius, Friedrich Wilhelm Patkul, Johann Albrecht von Mengden, Johann Reinhold Patkul, Otto von Mengden, (maanõunik) Tiesenhausen, (maanõunik) von Budberg, (maanõunik) von Vietinghoff, Aleksei Mihhailovitš, Matvei Šeremetjev, (väejuht) Naštšokin, Trubetskoi, (väejuht) Gosniewski, Johann Skytte, Bengt Gottfried Forselius, Johann Gutsclaff, Heinrich Göseken, Johann Hornung, Ignati Jaak, Pakri Hansu Jüri.

J. Adamson-1936

Erik XIV, Gustav II Adolf, Johan III, Karl IX, Karl X Gustav, Karl XI, Kristiina, Claes Tott, Heinrich Stahl, Hermann Samson, Johann Fischer, Johann Hornung, Bengt Gottfried Forselius, Johan Skytte, Johann Reinhold von Patkul, Sigismund August.

Asson-1936

Erik XIV, Sigismund III, Gustav II Adolf, Karl IX, Karl X, Karl XI, Kristiina, Lichton, (piiskop) Agricola, (kroonik) Fabricius, Johann Fischer, Joachim Jhering, Hermann Samson, Heinrich Stahl, (grammatik) Göseken, Johann Hornung, Johan Skytte, Bengt Gottfried Forselius, Mihhail Romanov, (prints) Philipp.

Konks-1938

Erik XIV, Sigismund III, Gustav II Adolf, Johan III, Karl IX, Karl X, Karl XI, Kristiina, Pontus de la Gardie, Adrian Virginius, Johann Gutsclaff, Johann Fischer, Georg Müller, Heinrich Stahl, Johann Hornung, Joachim Rossihnius, Johann Skytte, Bengt Gottfried Forselius, Ignati Jaak, Pakri Hansu Jüri, Christian Kelch, Johann Reinhold Patkul.

Naan-1953

Gustav II Adolf, Karl XI.

S.Vahtre-Konks-1959

Gustav Adolf, Karl XI, Bengt Gottfried Forselius, Ignati Jaak, Adrian Virginius.

S. Vahtre-1962

Bengt Gottfried Forselius.

S. Vahtre+Piirimäe-1983

Johan III, Sigismund III, Gustav II Adolf, Karl IX, Karl XI, Kristiina, Axel Julius de la Gardie, Clas Tott, Jacob Johann Hastfer, Jakob de la Gardie, Adrian Virginius, Andreas Virginius, Johann Gutsclaff, Johan Skytte, Heinrich Göseken, Bengt Gottfried Forselius, Ignati Jaak, Pakri Hansu Jüri, Bengt Adamson, (pastor) Brockmann, Chilian Rauschert, Heinrich Stahl, Joachim Rossihnius, Johan Hornung, Dionysius Fabricius, Christian Kelch, (mõisnik) Fleming, Johann Reinhold von Patkul, (trükkal) J. Fischer, vennad Forbused, vennad Hjärned
Frederik II, Georg Saleman, Pittkuusiku Hannes, Pulli Hans.

Õispuu-1989

Karl XI, Gustav II Adolf, Clas Tott, Jakob Johann Hastfer, Jakob de la Gardie, Axel Julius de la Gardie, Johann Reinhold Patkul, Johan Skytte, Bengt Gottfried Forselius, Ignati Jaak, Pakri Hansu Jüri, Heinrich Stahl, Johann Gutsclaff, Heinrich Göseken, Andreas Virginius, Adrian Virginius.

Lukas-1991

Gustav II Adolf, Karl IX, Karl X Gustav, Karl XI, Jacob Johan Hastfer, Andreas Virginius, Adrian Virginius, Johan Skytte, Bengt Gottfried Forselius, Ignatsi Jaak, Pakri Hansu Jüri, Johannes Freyer, Heinrich Stahl, Johann Hornung, Reiner Brockmann, Johann Reinhold Patkul, Christian Ackermann, Pulli Hans, Aleksei Mihhailovitš.

Laur+Lukas-1995

Gustav II Adolf, Clas Tott, Gustav Oxenstierna, Jacob Johan Hastfer, Karl IX, Karl X Gustav
Adrian Virginius, Andreas Virginius, Joachim Jhering, Johann Fischer, Johan Hornung, Johan Skytte, Bengt Gottfried Forselius, Ignatsi Jaak, Pakri Hansu Jüri, Chilian Rauschert, Johannes Freyer, Heinrich Stahl, Reiner Brockmann, Hermann Samson, Aleksei Mihhailovitš, Christian Ackermann, Martin Gilläus, Johann Reinhold Patkul, Pulli Hans.

A. Adamson-2004

Johan III, Sigismund III, Gustav II Adolf, Karl IX, Karl X, Karl XI, Karl XII, Kristiina,
Clas Tott, Johan Skytte, Bengt Gottfried Forselius, Johann Hornung, Adrian Virginius, Andreas Virginius, Johann Reinhold von Patkul, Wilikasz Jürgen.

L. Vahtre-2004:

Johan III, Sigismund III, Gustav II Adolf, Karl IX, Karl XI, Kristiina.
Axel Oxenstierna, Clas Tott, Gustav Oxenstierna, Jacob de la Gardie, Pontus de la Gardie, Johan Skytte, Bengt Gottfried Forselius, Ignatsi Jaak, Pakri Hansu Jüri, Chilian Rauschert, Johannes Gezelius, Georg Müller, Heinrich Stahl, Johann Hornung, Adrian Virginius, Andreas Virginius, Johann Gutsclaff, Christian Ackermann, Johann Reinhold Patkul, Mihhail Romanov, Vladislav IV.

Laur -2005

Johan III, Sigismund III, Katariina Jagellonica, Karl IX, Karl XI, Johann Fischer, Heinrich Stahl, Hermann Samson, Bengt Gottfried Forselius, Ignatsi Jaak, Pakri Hansu Jürri, Johann Hornung, Adrian Virginius, Andreas Virginius, Christian Kelch, Joachim Jhering, Johan Skytte, Johann Reinhold Patkul.

Soome lõplikule vallutamisele. Viletsuste aeg oli see ka Soomele. Maa oli laastatud ja kurnatud. Hulkadena põgenesid soomlased Rootsi. Karl XII ise saabus Türgist alles 1714. a. sügisel. Ta asus sõjategevust juhtima taanlaste vastu. Rahu teha ta ei tahtnud. 1718. a. leidis Karl XII surma kaitsekraavis.

Rootsi uus valitsus algas kohe rahuläbirääkimisi vaenlastega. Kõige viimasena tegi Rootsi rahu Venemaa.

Rootslased olid sunnitud leppima suurte kaotustega. 1721. a. Uusikaupunki's chk Nystad'is allakirjutatud rahu järgi sai Venemaa endale Liivi-, Eesti-, Saare-, Ingeri- ja Viiburimaa ühes linnadega. Põhja sõjaga kaotas Rootsi esimese koha Põhjamaade riikide hulgas, Pieter Suur võitis selle koha Venemaale.

Karl XII.

(Ühe rootsi ohvitseri kiri oma sõbrale Viini.)

Sa nõuad minult selle ainulaadse, suure ja haruldase mehe iseloomustamist, kuna ma pealtnägijaks olen olnud ta tõusul ja langusel. Sa esad selle, kuivõrd ma üldse väärilikt toime jõuan tulla ülesandega; kindlasti juhtigu täpne tõe sealjuures mu sulge.

Kuninga kaunis, majesteetlikus kehas, mis vaevarikast sõjatööst karastatud, asus sama kaunis, suur ja õilis hing.

Ta ühendas hulka vürusti, millistest üksainus juba oleks küllaldaselt kindlustanud lugupidamise igale teisele valitsejale. Teesklemata jumalakertus, kaugel vagatsemisest, otse uskumatu pehmus — kunagi ei kuulnud ükski ta sõjaväes, ei kõrgem ega alam, ainustki karmi sõna, rääkimata vandest, otsekohesust eraisikutegi jaoks haruldane, rääkimata valitsejast, õiglustunne, mis kord antud sõna pidas mehesõnaks, — need olid ta peomadused. Keelepekumist ta põlgas, sellepärast ei leidnud tema juures teed tavajärgsele õukondade ürgtsused. Keegi ei tohtinud tema kuules rääkida halvasti teisest, kui ei tahetud teenida noomitust, süüdistatu leidis alati tema poolt sooja kaitset. Tema, vabamõtleja, armastas vaba, paremast äratundest juhitud otsust. Suurmeelsus oli tal külge sündinud ja otse piirita heldus kaunistas ta õilsat hinge. Ta kinkis alati kuninglikult. Mitte seisus, sündimine või sugulus, ainult mehisus oli temale mõõduandev. Oiglane oli ta karmuseni ja tema valitsemise ajal pole vähemalt tema teadmisel sündinud ühtki ülekohtu. Õnnetuses oli ta suur, veel suurem õnnes. Karm oli ta iseenese suhtes, teiste vigade suhtes aga andestav ning arusaaja.

Otseski tabav välg lahingus, ei unustanud ta siiski iialgi inimlikkust. Haavatute sidumiseks peale taplust ta jagas, ükskõik kas sõbrale või

190

vaenlasele, heldelt omaenda pesu. Ta oli vastutulelik ja sõbralik, nii varastas ta nagu Absalom südameid. Ta kõnelused olid lühidalt, kuid tuumakad; kui ta kõneles, säntendas ta silm ja ta sõnade veevus oli vastupandamatu. Ta mõistus oli terav ning selge. Teadmisi omas ta rohkem kui neid tarvitseb olla kuningail, ta mälu oli suurepärase, sest kunagi ei unustanud ta ühegi tubli mehe nime. Ta rõivastis oli lihtis, sõdurilik, isegi veidi hooletu, ta oli vaba kirgedest.

Temale heidetakse ette liigset, hulluseni minevat julgust. See on aga inimeste otsus, kes rinnas kannavad kartlikult tuksuvat südant, sellepärast hädaohule selja pööravad ja endil puuduva teiste juures kuuluvad meeletereks. See, kes tormab leekivasse majja inimesi päästma, ei hakka pikalt mõtlema, kas ta mitte sealjuures ära ei kõrveta oma rõivaid ja saapaid. Teda süüdistatakse, et olevat Poltava lahingu eel tagasi liikunud tsaari poolt tehtud rahupakkumuse. Kas aga võis ta usaldada moskvalasi ja mitte arvata, et tsaaril vaja oli vaenlasi eemaldada, aega võita, jõudusid koguda, meie vägesid võitlusest võõrutada mõneastase seisakuga, et siis laviinina meid rünnata ja purustada? Oma vägevaima, hirmsaima vaenlase pidi ta lööma, endale sealtpoolt rahu kindlustama, alles siis võis ta mõelda kestvale rahule. Mõõnan, et Karl peale Narva lahingut tsaari silmast lastes tegi vea; mõõnan, et marss Vene ebasõbralikule legendikule põhjustas Poltava õnnetuse ja et sellega valmistati puusärk meie kuulsusele. Kas ei olnud aga Karl küllalt suur toime saama ka selle õnnetusega või poleks ta sellega toime tulnud veidi soodsamates oludes. Mõõnan meelsasti, et Türgis veedetud aastad meile kasutult möödusid. Kas ei toidetud meid aga lootustega või ei näinud meie teoks saavat osa neist lootustest? Ainult et äraandlikkus ja saagihimu hävitasid need saavutused.

Üldse aga kujuteldagu noort kuningat, keda otsekohese valitsemisele asumisel rünnatakse vägevate, uhkete, saagihimuliste naabrite poolt, keda ähvardab trooni kaotus, kes näeb ahelaid taotavat oma rahvale. Oleks tema, kes sellepärast algas õigustatud võitlust, oma vaenlased võitnud, oma alamaid jõudnud õnnestada kindla rahuga, kunsti, teadust ja kaubandust arendades, ta kaasaegsed ja ka tulevad põlvkonnad oleksid teda jumaldanud. Nüüd aga, mil mõõdapärase sõda vastupidi lõppes riigi piiride kitsendamisega, muutuvad kiidulaulude lauljad sama ägedateks arvustajateks. Kui ebaõiglane, kui lihinägelane, kui alatu! Et suur mees on surelik, et ka tema peab kannatama kaadest ja äraandmist, jubuste mängule alistuma ja õnnetust kandma — see pole tõesti mitte tema süü.

Ühe sõnaga, Karl suri, olgugi võidetuna, siiski võitmatuna!

191

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Lauri Naber (sünnikuupäev: 26.09.1979)

annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

„Rootsi aeg eesti ajalooõpikutes: historiograafiline diskursuse analüüs“,

mille juhendaja on professor Tiit Rosenberg,

reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus 11.05.2015